

Жиляєв І. Б., Ковтунець В.В., Сьомкін М.В.

**Вища освіта України:
стан та проблеми**

Київ – 2015

УДК 378 (477)
Ж 72

Рекомендовано до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових
наук України (*протокол № 5 від 25 червня 2015 року*)
і Вченою радою Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук
України (*протокол № 6/6 від 01 липня 2015 року*)

Рецензенти:

Єрохін С.А. - доктор економічних наук, професор.

Морозов О.Ф., доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки
України.

Сергієнко В.І. – доктор економічних наук, професор.

Ж 72 Жилияєв І. Б., Ковтунець В.В., Сьомкін М.В.

Вища освіта України: стан та проблеми / Ігор Борисович Жилияєв, Володимир
Віталійович Ковтунець; Максим Володимирович Сьомкін. – К.: Науково-дослідний
інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, Інститут
вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, 2015. – 96 с.

ISBN 978-966-7909-71-0

В роботі на основі аналізу значного масиву статистичної та політико-правової
інформації запропоновано формалізований опис сучасного профілю національної
системи вищої школи України в умовах розгортання нового етапу реформ вищої
освіти. Приведено загальний соціально-економічний та політико-правовий аналіз
стану та динаміки української системи вищої школи у порівнянні з розвитком
аналогічних систем деяких країн світу. Метою пропонованого до уваги видання є
представлення впорядкованого бачення стану і проблем системи вищої освіти
України, запропоновано авторське бачення потенціалу реформ вищої школи.

Видання характеризується значним ступенем інформативності, розроблено
вперше, може бути використано як в законодавчій, правотворчій, правозастосовній
діяльності, так й з навчальними цілями.

Адресовано науковцям, викладачам, державним службовцям, аспірантам і
студентам, а також всім, хто професійно цікавиться проблемами нормативно-
правового регулювання освітніх відносин вищої школи.

Вступ

Верховна Рада України 1 липня 2014 р. прийняла нову редакцію Закону України «Про вищу освіту». Зазначена подія стимулювала розгортання нового етапу реформ національної системи вищої освіти України.

На сьогодні перед Україною постає завдання проведення комплексу модернізаційних реформ. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015¹ передбачає реалізацію 62 реформ та 2 програм розвитку держави, зокрема – проведення реформи освіти.

«Освіта є одним з головних чинників зростання якості людського капіталу, генератором нових ідей, запорукою динамічного розвитку економіки і суспільства в цілому. Щоб українська освіта по-справжньому ефективно виконувала ці важливі завдання, необхідне її оновлення з урахуванням актуальних світових тенденцій розвитку освіти в широкому соціально-економічному контексті»².

Зацікавленість держави в реформуванні освіти пояснюється перш за все потребами суспільства, яке все частіше висловлює незадоволення якістю освіти. Саме тому основною офіційною установкою реформи виступає підвищення ефективності вищої школи.

Зазначене відповідає світовим тенденціям: починаючи з 1980-х років влади різних країн працюють над реформуванням національних (і транснаціональних – у вигляді розгортання Болонського процесу та створення єдиного європейського освітнього простору) систем вищої освіти, ставлячи глобальну вимогу щодо підвищення ефективності освіти. П. Сальберг назвав це «Глобальним рухом освітніх реформ» (Global Educational Reform Moment, GERM), окресливши основні його компоненти стосовно середньої освіти: 1) стандартизація освіти; 2) концентрація на ключових предметах – грамотність, математика, природничі науки; 3) пошук безризикових способів досягнення цілей освіти (зокрема – мінімізація експериментування); 4) використання в управлінні освітою методів управління бізнесом; 5) проведення політики відповідальності освітніх закладів за успіхи учнів на базі незалежного оцінювання їхніх досягнень³. Хоча П. Сальберг відносив зазначені тенденції до шкільної освіти, безперечно, що вони притаманні й вищій освіті.

Відомі західні дослідники освітніх систем констатують: «Вища освіта потребує глибокої, радикальної і термінової трансформації. Більше всього варто побоюватись того, що внаслідок самозаспокоєності, обережності або невпевненості, зміни будуть відбуватися занадто повільно та обмежаться локальними нововведеннями. Моделі вищої освіти, які отримали широке розповсюдження у другій половині ХХ ст., більше не працюють»⁴.

За останні два десятиріччя національна система вищої освіти України суттєво трансформувалася. Широке впровадження Інтернету та інших інформаційно-комунікаційних технологій призводить до поступового включення вищої школи України у світову освітньо-наукову систему. Сьогодні кожна країна прагне забезпечити

¹ Офіційний вісник України від 23.01.2015 — 2015 р., № 4, стор. 8, стаття 67.

² Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. - с. 353-354.

³ Sahlberg P. Educational Reform for Raising Economic Competitiveness // Journal of Educational Change, 2006. Vol. 7, № 4. P. 259-287. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pasisahlberg.com/wp-content/uploads/2013/01/Education-reform-for-economic-competitiveness-JEC.pdf>

⁴ Доннелли К., Ризви С., Барбер М. Накануне схода лавины. Высшее образование и грядущая революция (пер. с англ. Н. Микшиной) // Вопросы образования. – 2013. – № 3. – С. 152–229. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vo.hse.ru/data/2014/08/04/1314334660/2013-3_Barber%20et%20al.pdf

своїм вченим вільний доступ до єдиного наукового та освітнього простору, рівноправну участь у світовій науці та міжнародне співробітництво.

Однак, зв'язки української вищої школи із світовою залишаються достаньо слабкими. Навіть провідні українські університети вкрай обмежено присутні в глобальних рейтингах, індекси публікацій та цитування їх академічного персоналу значно нижче аналогічних показників зарубіжних університетів. Низький рівень інтернаціоналізації українських університетів і української науки, а також стрімке старіння наукових ресурсів, накопичених переважно у радянські часи, знижують якість освітньо-наукового процесу в українських вищих навчальних закладах (ВНЗ).

Досягнення мети реформ вищої освіти – суттєвого покращення її якості задля підвищення ефективності участі фахівців з вищою освітою, самої вищої школи в модернізації соціально-економічної системи держави, підвищення її конкурентоспроможності потребує термінової розробки реалістичної стратегії розвитку національної системи вищої освіти з урахуванням середньо- та довгострокових перспектив. Формування та реалізація зазначеної стратегії неможливі без аналізу реального стану справ у системі вищої освіти України, виявлення наявних та майбутніх проблем, постійного моніторингу оцінювання її реалізації, а також проблем, які виникнуть у процесі реформування. Зазначене неможливо без збору політичних, соціально-економічних, статистичних показників у комплексі, застосування найсучасніших засобів її аналітичної обробки та підготовки рекомендацій.

Частина 1 статті 13 Закону України «Про вищу освіту» до головних функцій центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки відносить як розробку стратегії та програми розвитку вищої освіти і подача їх на затвердження Кабінету Міністрів України (пункт 1), так й проведення аналітично-прогностичної діяльності у сфері вищої освіти, визначення тенденцій її розвитку, впливу демографічної, етнічної, соціально-економічної ситуації, інфраструктури виробничої та невиробничої сфери, формування стратегічних напрямів розвитку вищої освіти з урахуванням науково-технічного прогресу та інших факторів, узагальнення світового і вітчизняного досвіду розвитку вищої освіти.

Історична довідка. В Українській РСР Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР щорічно проводило підсумкову колегію, на якій розглядалися результати діяльності вищих навчальних закладів за рік. До колегії готувалися довідково-аналітичні матеріали, які за результатами колегії доповнювалися⁵.

Міністерство освіти і науки України у 2008-2015 рр. провело три спеціальні колегії на яких приймалися відповідні рішення з питань діяльності вищої школи: від 21.03.2008 р. № 3/1-4 «Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи»; від 02.04.2009 р. № 4/1-4 «Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти» та від 22.04.2010 р. № 14/1-4 «Про підсумки діяльності вищих навчальних закладів у 2009 році та основні завдання на 2010 рік». До розгляду питань готувалися відповідні довідкові матеріали.

⁵ Бутенко Ю.И., Чугаев А.А., Баженов В.А., Жиляев И.Б. и др. Итоги выполнения плана и результаты деятельности высших и средних специальных учебных заведений Украинской ССР в 1980 году и за годы десятой пятилетки. – Киев, Минвуз УССР, 1981; Бутенко Ю.И., Чугаев А.А., Баженов В.А., Жиляев И.Б. и др. Итоги выполнения плана и результаты деятельности высших и средних специальных учебных заведений Украинской ССР в 1981 году (проект). ДСП. – Киев, Минвуз УССР, 1982; Бутенко Ю.И., Чугаев А.А., Баженов В.А., Жиляев И.Б. и др. Итоги выполнения плана и результаты деятельности высших и средних специальных учебных заведений Украинской ССР в 1982 году. ДСП. – Киев, Минвуз УССР, 1983; Бутенко Ю.И., Баженов В.А., Дулиба О.Н., Жиляев И.Б. и др. Итоги выполнения плана и результаты деятельности высших и средних специальных учебных заведений Украинской ССР в 1983 году. ДСП. – Киев, Минвуз УССР, 1984; Бутенко Ю.И., Баженов В.А., Дулиба О.Н., Жиляев И.Б. и др. Итоги выполнения плана и результаты деятельности высших и средних специальных учебных заведений Украинской ССР в 1984 году. ДСП. – Киев, Минвуз УССР, 1985; Канищенко Л.А., В.А. Баженовым В.А., Жиляев И.Б. и др. Итоги выполнения плана и результаты деятельности высших и средних специальных учебных заведений Украинской ССР в 1985 году и за годы XI пятилетки. ДСП. – Киев, Минвуз УССР, 1986.

Верховна Рада України двічі розглядала питання розвитку вищої освіти: 13 травня 2004 року – на парламентських слуханнях «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні» та 18 червня 2008 року – на слуханнях в Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти «Вища освіта: європейський вимір та українські перспективи»⁶.

Державна служба статистики України видає щорічно статистичний бюлетень «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року», який надає різноманітну статистичну інформацію щодо розвитку національної системи вищої освіти України. Статистичні збірники Держстату України «Наукова та інноваційна діяльність в Україні» відображають результати статистичних досліджень сфери науки та інновацій, включаючи динаміку, що характеризують рівень розвитку сектору науки, техніки та інновацій вищої школи, його ресурсне забезпечення та результативність.

Організація економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) щорічно з 1992 року видає аналітичну доповідь «Погляд на освіту: Індикатори ОЕСР» (Education at a Glance: OECD Indicators). Публікація включає в себе дані про структуру, фінансування і діяльність освітніх систем більш ніж 40 країн, включаючи країни – члени ОЕСР і «Групу двадцяти» (Україна не включена в аналітику). Така інформація надає можливість країнам порівнювати свої освітні системи, оцінювати індикатори закладів освіти, фінансування і людський капітал, функціонування, розвиток, доступність, освітнє середовище, організацію навчання, що дозволяє враховувати кращий світовий досвід в області розвитку освіти для її успішної інтеграції в державну політику⁷.

Представлені до уваги громадськості матеріали є аналітичним дослідженням сучасного стану та проблем розвитку національної системи вищої освіти України.

Мета дослідження – структурно-функціональний аналіз стану і динаміки розвитку національної системи вищої освіти України, її історичних особливостей (виявлення тенденцій та змін трендів), перспектив розвитку (формування уявлення про проблеми та завдання розвитку). Загалом це можна зробити шляхом з'ясування здобутків та негараздів вищої школи країни, визначення актуальних проблем і причин їх виникнення, що мають бути покладені в обґрунтування невідкладних та перспективних пропозицій щодо проведення реформи національної системи вищої освіти України, покращення її якості та конкурентоздатності. Фактично мова ведеться про інформаційне забезпечення широкого кола осіб, які беруть участь в формуванні сучасної моделі реформ української вищої школи щодо усвідомлення реального стану цієї важливої суспільно-економічної сфери та обґрунтування вибору стратегічних орієнтирів її модернізації.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють останні роки ХХІ століття, в яких система поступово еволюціонувала від періоду екстенсивного розвитку до скорочення показників її потужності.

Варто відзначити відсутність узгодженої позиції дослідників та політиків щодо стану та перспектив розвитку вищої школи країни: сучасна українська вища освіта характеризується дуже суперечливо. З одного боку політики наполягають на минулих здобутках, значному потенціалі її розвитку, справедливо звертаючи увагу на те, що українські фахівці з вищою освітою часто знаходять достойне місце на світовому ринку праці. З іншого боку зустрічаємо значне незадоволення суспільства, у першу чергу – студентів та роботодавців якістю університетської підготовки, слабким зв'язком з

⁶ Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 13 травня 2004 року. – К.: Парлам. вид-во, 2004. – 184 с.; Вища освіта: європейський вимір та українські перспективи. Матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти 18 червня 2008 року. – К.: Парлам. вид-во, 2009. – 632 с.

⁷ Див. наприклад: Education at a Glance 2014: OECD Indicators – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487

ринком праці та наукою, про що свідчать різноманітні опитування, міжнародні порівняння, рейтинги та моніторинги.

1. Місце вищої освіти в економіці країни

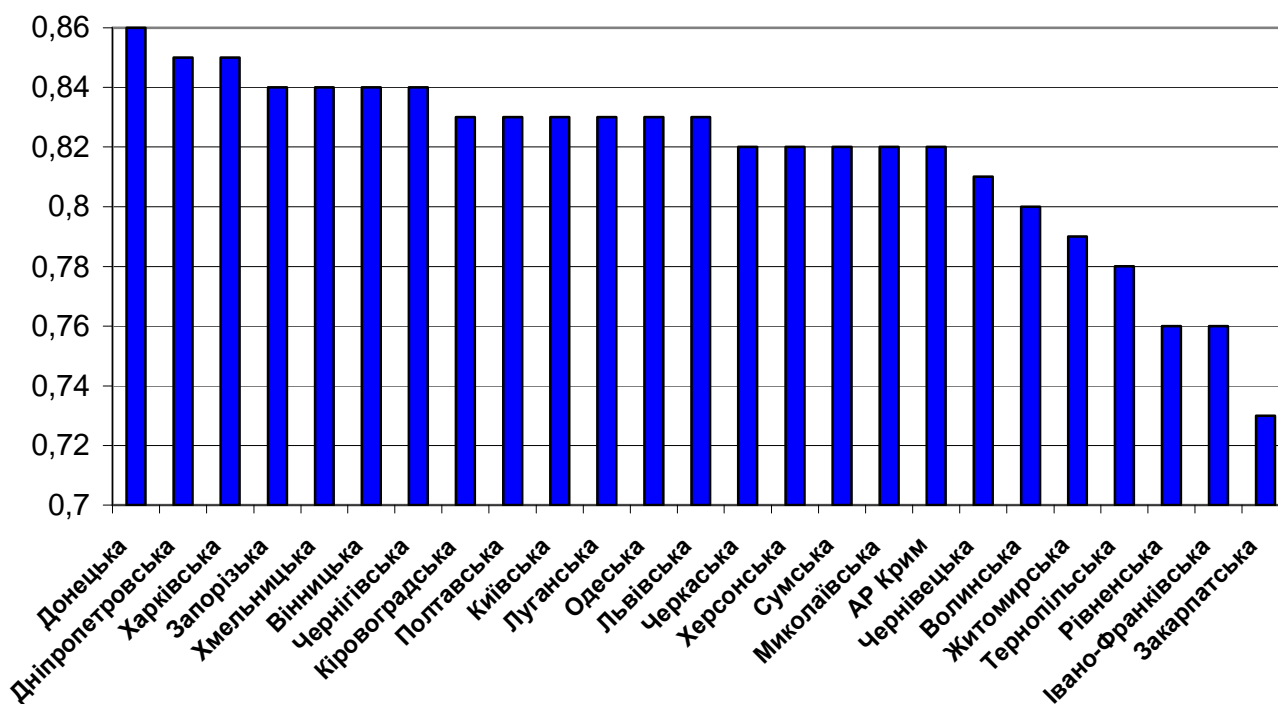
Освіта є відкритою системою, стан, динаміка і особливості розвитку якої в значному ступені визначаються соціально-економічним контекстом, в першу чергу рівнем економічного розвитку і демографічними характеристиками.

Рівень освіти населення. Освіта є ключовим елементом забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Саме освіта готує людину до складнощів сучасного життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору.

Цікаві дані до роздумів надають матеріали щодо регіонального людського розвитку⁸, в рамках якого за 5 показниками було побудовано регіональні індекси рівня освіти. Охоплення дітей дошкільною (1-ий показник) та загальною середньою освітою (2-ий) дає змогу комплексно охарактеризувати їх можливості здобути повну середню освіту у закладах освіти різних рівнів, також пройти соціальну адаптацію. Рівень освіченості населення в регіоні та охоплення населення освітніми програмами різних ступенів комплексно характеризується часткою осіб із вищою освітою серед дорослого населення (3-ий) та середньою тривалістю навчання (4-ий). Ці показники можна також розглядати як вимірники освітнього потенціалу регіону. Важливим аспектом освітньої діяльності є якість здобутої середньої освіти, індикатором якої є середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання по всіх предметах (5-ий).

За блоком показників «Освіта» регіональний індекс людського розвитку за даними дослідження 2013 року був вкрай нерівномірним. Перше місце у рейтингу зайняла Донецька область, друге – Дніпропетровська, третє – Харківська, четверте – Запорізька, п'яте – Хмельницька. Найнижчі індекси мали Івано-Франківська (24-е) та Закарпатська (25-е) області (рис. 1).

Рис. 1. Індекс рівня освіти у показниках регіонального людського розвитку, 2013 р.

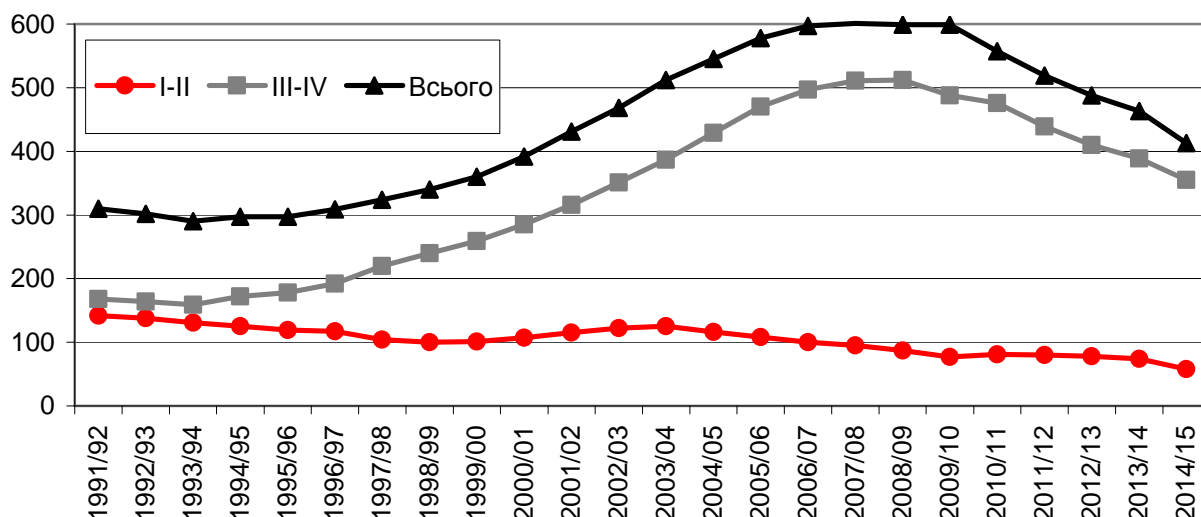

Джерело даних: Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2014 - 63 с.

⁸ Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2014 - 63 с.

Одним з важливих показників місця вищої освіти в національній економіці є показник чисельності студентів з розрахунку на 10 тис. населення. Для України спостерігалася протягом 1990-2008 років позитивна динаміка, після 2008 року – негативна динаміка, що призвело до зменшення протягом 2009-2014 років зазначеного показника майже на третину (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка чисельності студентів ВНЗ за рівнями акредитації з розрахунку на 10 тис. населення України

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Місце вищої школи в національній системі освіти. Безперечно, що у сучасних умовах, особливо, коли вищу освіту здобувають все більше і більше випускників закладів середньої та професійно-технічної освіти, вища школа набуває в національній системі освіти особливого значення та активізує спроби посилити свій вплив на зміст та якість до вищої освіти. Зазначене явище є загальносвітовою тенденцією. Так, ще у 2000 році Міжнародна організація по розвитку вищої освіти (Task Force on Higher Education), яка спонсорується Всесвітнім банком і ЮНЕСКО, відзначала, що «вища освіта безперечно є новою межею розвитку освіти у все більшій кількості країн»⁹.

Місце вищої школи в національній економіці. Освіта як вид економічної діяльності займає вагомe місце в національній економіці. Протягом 2010-2013 рр. випуск у фактичних цінах за видом економічної діяльності «Освіта» складав майже 3% загального випуску: 2010 р. – 3,4%; 2011 р. – 3,1%; 2012 р. – 3,4%; 2013 р. – 3,5%. При цьому валова додана вартість (ВДВ) за видом економічної діяльності «Освіта» складала у фактичних цінах майже 5%: 2010 р. – 5,0%; 2011 р. – 4,6%; 2012 р. – 5,1%; 2013 р. – 5,4%. Це було більш ніж у два рази ніж ВДВ, вироблена за видом економічної діяльності «Будівництво» – відповідно: 3,3%; 3,0%; 2,8%; 2,5%; а також більше ніж вироблена за видами економічної діяльності «Інформація та телекомунікації» – відповідно: 3,0%; 2,9%; 3,0%; 3,2% та «Професійна, наукова та технічна діяльність» – відповідно: 2,5%; 2,3%; 2,9%; 3,2% (таблиця 1).

При цьому вид економічної діяльності «Освіта» займала у 2013 році у кінцевих споживчих витратах домашніх господарств – 1,3%; сектору загального державного

⁹ Task Force on Higher Education and Society. Higher education in Developing countries: Peril and promise. Washington, DC: The World Bank/UNESCO, February 2000. – 144 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://siteresources.worldbank.org/INTAFRREGTOPEIA/Resources/Peril_and_Promise.pdf

управління – 34,1%; некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства – 5,9%¹⁰.

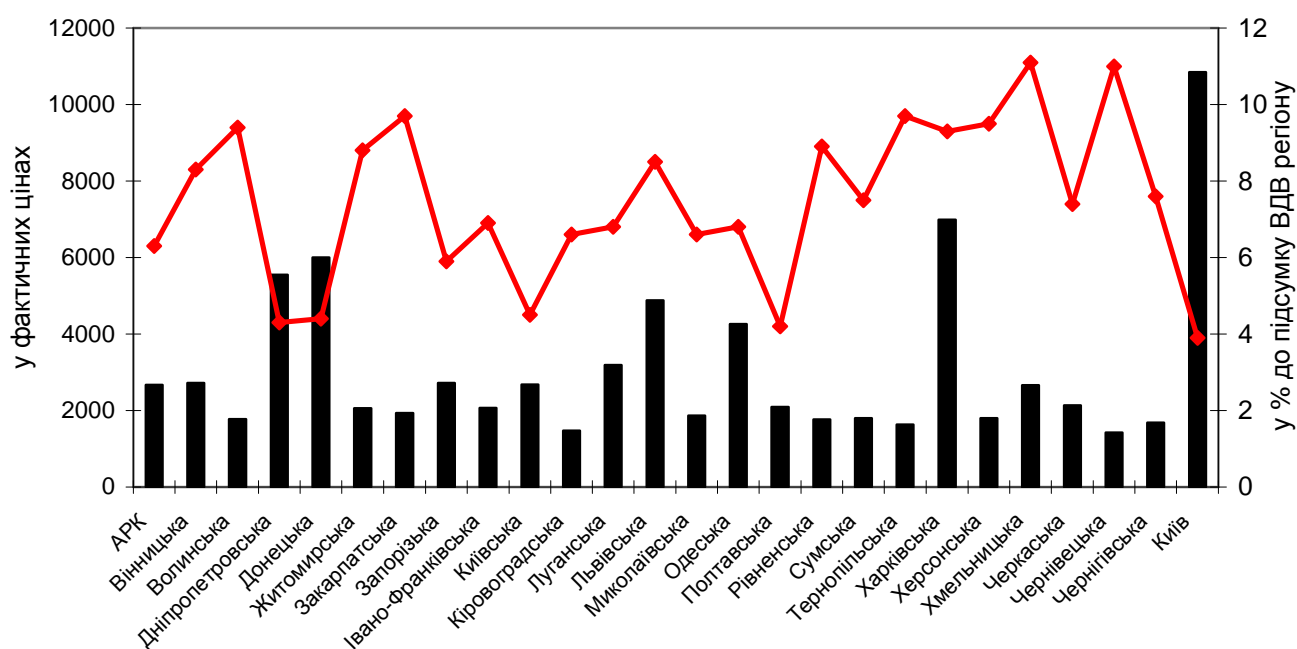
Таблиця. 1. Освіта в структурі ВВП України у 2010-2013 роках, у факт. цінах, млн. грн.

Рік	Випуск у ринкових цінах		Валовий внутрішній продукт, всього	Валова додана вартість в освіті	Чистий прибуток	
	всього	у т.ч. в освіті			всього	у т.ч. в освіті
2010	2594833	84197	1120585	55726	306001	673
2011	3147953	91357	1349178	62199	367890	680
2012	3347592	106702	1459096	75161	350166	1132
2013	3375851	112780	1522657	81745	368737	1578

Джерело даних: Національні рахунки України за 2013 рік. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015 – с. 37-44.

Варто зазначити, що структура валової доданої вартості за видом економічної діяльності «Освіта» по регіонах у 2013 році достатньо сильно відрізнялася як у фактичних цінах, так й у відсотках до виробленої доданої вартості в регіоні в цілому (рис. 3).

Рис. 3. Структура валової доданої вартості за видом економічної діяльності «Освіта» по регіонах у 2013 році

Джерело даних: Національні рахунки України за 2013 рік. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015 – с. 155 с.

Значною мірою розуміння того, що освіченість працівників позитивно впливає на рівень прибутковості бізнесу, призводить до усвідомлення того, що інвестування роботодавцем у підвищення професійних компетентностей працюючих є важливою складовою розвитку бізнесу.

На жаль в Україні витрати бізнесу на професійну освіту не завжди відповідають завданням соціально-економічного розвитку суспільства. Причиною такого стану є однаковою мірою як низькі кваліфікаційні вимоги роботодавців, так й невисока якість підготовки фахівців з вищою освітою.

¹⁰ Національні рахунки України за 2013 рік. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015 – с. 155 с.

Враховуючи загальновідоме, що сфери освіти і науки створюють нові знання, які можна комерціалізувати шляхом легалізації створеної інтелектуальної власності, варто відзначити значну роль цих сфер у соціально-економічному розвитку. Організацією з економічного співробітництва і розвитку було встановлено, що посилення охорони авторських прав, основної і найважливішої форми охорони прав інтелектуальної власності, у розвинених країнах на 1 % корелює приблизно з 3,3 % зростання обсягів вітчизняної науково-дослідної і дослідно-конструкторської діяльності. Таке ж посилення охорони прав на торговельні марки і патентної охорони — двох інших важливих складових ефективного режиму охорони прав інтелектуальної власності — корелює зі зростанням вітчизняних показників НДДКР, відповідно, на 1,4 % і майже 1 %.¹¹ Галузі, які залежать від охорони авторських прав, забезпечують 2,85 % ВВП України. В Україні галузі, пов'язані з авторським правом, забезпечують робочими місцями близько 400 тис. осіб, і це перевищує внесок у працевлаштування багатьох інших важливих галузей. Внесок пов'язаних з авторським правом галузей економіки у валове виробництво в 2005 році складав 3,47 %, що суттєво більше за внесок освіти (2,8 %) та соціальної/медичної допомоги (2,18 %). Внесок пов'язаних з авторським правом галузей економіки до валової доданої вартості у 2005 році складав 3,32 %.¹²

Місце фахівців з вищою освітою в національній економіці. Незважаючи на все фахівці з вищою освітою займають ключову позицію в складі української економіки. Освітньо-кваліфікаційний потенціал працівників в Україні традиційно високий. Так, станом на 31 грудня 2013 року працівники з вищою освітою складали майже 60% облікової кількості штатних працівників економіки України, у тому числі 23,6% – з неповною та базовою вищою освітою, у тому числі 35,6% – з повною вищою освітою. За деякими видами економічної діяльності працівники з вищою освітою були переважною категорією працівників, зокрема у фінансовій та страховій діяльності – майже 88% працюючих; державному управлінні – 85%; науці – 80%; Інформації та телекомунікації – 76%; музейно-бібліотечній діяльності – 75%; освіті – 73% тощо (таблиця 2).

Таблиця 2. Розподіл працівників з вищою освітою за видами економічної діяльності на 31 грудня 2013 року, у % до облікової кількості штатних працівників

	Неповна та базова	Повна	Разом
1	2	3	4
Усього	23,6	35,6	59,2
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	17,2	14,9	32,1
З них: Сільське господарство	16	14,1	30,1
Промисловість	22,3	24,6	46,9
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	22,8	16,7	39,5
Переробна промисловість	21,3	25,6	46,9
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	26,1	30,7	56,8
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	21	19,3	40,3
Будівництво	18,6	28,4	47
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	23,6	35,6	59,2

¹¹ The Economic Contribution of Copyright-Based Industries in Ukraine. World Intellectual Property Organization. - Kyiv, 2008. – 106 p. (Роль пов'язаних з авторським правом галузей в економіці України, Всесвітня організація охорони інтелектуальної власності). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/export/sites/www/freepublications/en/copyright/1017/wipo_pub_1017.pdf

¹² Розвиток і захист інтелектуальної власності в Україні. Матеріали дослідження. – К.: Національний комітет Міжнародної торгової палати (ICC Ukraine) та Бізнес-ініціатива Міжнародної торгової палати щодо зупинення піратства і пиратства (BASCAP), 2014. – 44 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sips.gov.ua/i_upload/file/Ukraine_IP_Report_UKRAINE_LR.pdf

1	2	3	4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, з них:	22,5	21,3	43,8
діяльність у сфері транспорту	21,2	21,2	42,4
складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту	23,1	23,1	46,2
поштова та кур'єрська діяльність	24	14,1	38,1
Тимчасове розміщування й організація харчування	27,3	26,1	53,4
Інформація та телекомунікації	19,9	56,4	76,3
Фінансова та страхова діяльність	20,7	67,1	87,8
Операції з нерухомим майном	19,5	29	48,5
Професійна, наукова та технічна діяльність	15,9	63,1	79
з неї наукові дослідження та розробки	13,1	66,8	79,9
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	22,2	25,1	47,3
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	17,7	67,1	84,8
Освіта	18,9	54	72,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	42,7	22,2	64,9
з них охорона здоров'я	43,8	22,2	66
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	32,1	39,7	71,8
з них:	35,8	34,8	70,6
діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг			
функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури	31,8	43,5	75,3
Надання інших видів послуг	22,8	23,8	46,6

Джерело: Праця України у 2013 році. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 336 с.

Незважаючи на зростання останніми роками в національній економіці України частки галузей економіки, пов'язаних з наданням послуг (що характерно для країн, які розвивають «економіку знань»), загальні витрати суб'єктів господарювання на професійну освіту (підготовку фахівців, перепідготовку та підвищення кваліфікації тощо) залишаються незначними. У 2012 році витрати на послуги освіти в основному не перевищували декількох десятих відсотків загальних обсягів витрат на виробництво продукції галузей економіки.

Виділялося декілька груп галузей економіки країни з видатками на освіту вище середніх по країні. У першій групі ці видатки наближалися до 10 копійок на гривню виробленої продукції: «Добувна промисловість і розроблення кар'єрів» (9,6 коп.) та «Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря» (8,8 коп.). У другій групі галузей з видатками більш ніж 2 копійки на гривню продукції: «Сільське, лісове та рибне господарство» (4,5 коп.), «Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування» (3,7 коп.), «Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів» (3,4 коп.), «Виробництво металів та готових металевих виробів, крім машин і устаткування» (2,4 коп.), (3,4 коп.). Видатки ще 9 галузей перевищують одну копійку. Дещо дивними на цьому фоні виглядають незначні видатки галузей, які вважаються «рушіями» технічного прогресу: «Телекомунікації (електрозв'язок)» – 0,6 коп.; «Комп'ютерне програмування та надання інших інформаційних послуг» – 0,4 коп.; «Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції» – 0,3 коп. (майже на порядок менше, ніж металургії та металообробки); «Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів» – 0,27 коп., «Охорона здоров'я та соціальна допомога» – 0,2 коп.¹³

¹³ "Таблиця "витрати – випуск" України за 2012 рік в основних цінах". Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – с. 26.

В розвинених країнах витрати на підготовку кваліфікованого працівника в два-два с половиною рази вищі, ніж витрати на матеріальне оснащення одного робочого місця, а сама підготовка середньостатистичного працівника займає від 14,5 років формальної освіти (Японія) до 18,5 років (США)¹⁴.

Отримання вищої освіти передбачає можливість отримувати цікавішу роботу та претендувати на вищу заробітну плату. В середньому громадяни країн ОЕСР з вищою освітою отримують на 55% більше, ніж мешканці ОЕСР зі середньою або професійною невищою освітою; рівень зарплат людей з вищою освітою зростає з віком. Молодь віком 25 – 34 років з вищою освітою заробляла на 37% більше від людей того ж віку із середньою освітою, в той же час працівники віком 55-64 роки з вищою освітою заробляли на 69% більше, ніж люди того ж віку із середньою освітою; в Бразилії, Чехії, Франції, Німеччині, Греції, Ірландії, Польщі, Словаччині, США чоловіки з університетським ступенем або ступенем доктора філософії заробляли на 80% більше чоловіків із середньою освітою. Платники податків також отримують вагому віддачу від державних капіталовкладень в вищу освіту. В середньому, країни ОЕСР отримують чистий прибуток близько \$100 тис. через збільшення податкових надходжень та накопичень на кожного, якого вони підтримують на вищому рівні освіти – майже в три рази більше, ніж сума державних інвестицій. Для жінок, чиста окупність державних інвестицій в освіту майже в два рази вища від суми державних капіталовкладень. В середньому в ОЕСР 30-річний чоловік з вищою освітою живе на 15 років довше порівняно з 30-річним чоловіком з середньою освітою. Дорослі люди з вищою освітою активніше беруть участь у виборах та соціальному житті¹⁵.

Наявність повної вищої освіти надає українським працівникам можливість працювати менше часу – 1526 годин на рік (тоді як наприклад працівники з професійно-технічною освітою працюють в середньому 1598 годин), практично уникаючи надурочної роботи, мати довшу тривалість щорічної відпустки (152 години в рік проти 131 у працівників з профтехосвітою, у перерахунку на робочі дні – відповідно 19 та 16 днів) та вищу заробітну плату (таблиці 3, 4).

Таблиця 3. Середньомісячна заробітна плата працівників в залежності від рівня освіти у 2012 році

	Нараховано в середньому за місяць штатному працівнику, грн.			У % до середньої з/плати по Україні		
	усього	чолов.	жінки	усього	чолов.	жінки
Повна вища	3726	4273	3333	131,6	151,0	117,8
Базова вища	2582	3008	2317	91,2	106,3	81,9
Неповна вища	2509	3059	2221	88,7	108,1	78,5
Професійно-технічна	2281	2564	1884	80,6	90,6	66,6
Повна загальна середня	2240	2643	1773	79,1	93,4	62,7
Базова загальна середня	2047	2442	1609	72,3	86,3	56,9
Нижче базової середньої	1726	2040	1431	61,0	72,1	50,6
Усього в середньому по країні	2830	3192	2511	100,0	112,8	88,7

Джерело даних: Заробітна плата за професійними групами у 2012 році (за матеріалами вибіркового обстеження). Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – с. 41.

¹⁴ Лунев С. Складывание новой мировой системы и Россия / С.Лунев, Г. Широков // Pro et Contra. – Том 7. – № 4. – 2002 г. – с. 26.

¹⁵ Джерело: Education at a Glance 2012: OECD Indicators (Погляд на освіту 2012: Індикатори ОЕСР). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd.org/edu/EAG%202012_e-book_EN_200912.pdf

Таблиця 4. Заробітна плата працівників в розрахунку на одну оплачену годину на підприємствах в залежності від рівня освіти у 2012 році

	Нараховано в середньому за місяць штатному працівнику, грн.			У % до середньої з/плати по Україні		
	усього	чолов.	жінки	усього	чолов.	жінки
Повна вища	26,53	29,41	24,34	134,4	149,0	123,3
Базова вища	18,22	21,13	16,40	92,3	107,0	83,1
Неповна вища	17,06	20,76	15,11	86,4	105,2	76,6
Професійно-технічна	15,74	17,83	12,87	79,7	90,3	65,2
Повна загальна середня	15,50	18,38	12,21	78,5	93,1	61,8
Базова загальна середня	14,12	16,91	11,05	71,5	85,7	56,0
Нижче базової середньої	12,09	14,27	10,04	61,3	72,3	50,8
Усього в середньому по країні	19,74	22,07	17,66	100,0	111,8	89,5

Джерело даних: Заробітна плата за професійними групами у 2012 році (за матеріалами вибіркового обстеження). Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – с. 53.

За освітнім профілем розмір заробітної плати вище середньої мали лише українські працівники з повною вищою освітою (3726 грн./рік, що на 696 грн. вище середньої та 26,53 грн./год., що на 34,3 вище середньої оплати праці за робочу годину по країні). Усі інші освітні рівні надають значно менший розмір винагороди за працю, при цьому майже немає різниці в розмірі годинної заробітної плати між працівниками з профтехосвітою та повною загальною середньою освітою. Занижений рівень винагороди (оплати праці) за витрати із отримання кваліфікацій в закладах професійної освіти, у т.ч. – університетах, є достатньо чітким сигналом про «викривлення» на вітчизняному ринку праці.

Держстат України констатує: «Розподіл працівників за розмірами заробітної плати свідчить про відсутність залежності розміру зарплати від професійно-кваліфікаційного рівня працівників, як у сфері послуг, так і у сфері виробництва. Наприклад, в установах освіти, де працівники мають високий кваліфікаційний та професійний рівень, забезпечений вищою освітою, у грудні 2013 р. лише у третини працюючих нарахована заробітна плата була понад 3000 грн., в установах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги ще менше – у чверті працюючих»¹⁶.

2. Політика у сфері освіти та вищої освіти України

Під державною політикою в контексті цього дослідження розуміється владна діяльність і адміністративна управлінська практика у відповідній сфері цілеполагання і відповідальності. Владна діяльність включає вибір суспільних цінностей та цілей державного управління (в українській правовій термінології визначається перш за все як формування державної політики), що є похідними від них, адміністрування спрямовано у більшому ступені – виконанню робіт із досягнення поставлених цілей (реалізація політики¹⁷). Аналіз структури управління сферою вищої освіти наведений у розділі 3.3, а у цьому розділі проведений стислий аналіз базових позицій нормативно-правового забезпечення реформ вищої освіти та дані соціологічних опитувань, які демонструють відповідні уявлення населення щодо оцінки їх ефективності.

Нормативно-правової базу проведення реформ національної системи вищої освіти України мало б стати чітке виконання як національних стратегічних актів у сфері освіти, так й актів Європейського Союзу. Фактично певні орієнтири реформ освітньої політики встановлювались Державною національною програмою «Освіта»

¹⁶ Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – с. 19.

¹⁷ Частина 2 статті 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» визначає: «Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики».

(Україна XXI століття), затвердженою Постановою Кабінету Міністрів від 03.11.1993 р. № 896; Національною доктриною розвитку освіти України, затвердженою Указом Президента України від 17.04.2002 № 347; Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, затвердженою Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013 тощо.

Національною доктриною розвитку освіти України, затвердженою Указом Президента України від 17.04.2002 № 347, визначено: «Мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти»¹⁸.

Разом з тим, у побудові та виконанні цих документів є певні недоопрацювання. Дуже слушно зауважують про стан виконання цих актів дослідники: «у документах з освітньої політики нечітко окреслені термінологічне поле базових понять, зміст і часові межі змін в освіті, тому системний моніторинг якості освіти практично не здійснюється, а відтак об'єктивних даних для державного управління розвитком галузі бракує. Хоча концептуальних та нормативних напрацювань багато, темпи і глибина перетворень в освітній галузі відчутно не задовольняють потреби держави, суспільства та особистості»¹⁹.

Як зазначалося вище, значні надії суспільства та університетської спільноти були пов'язані із прийняттям нової редакції Закону України «Про вищу освіту». Разом з тим, доцільно зазначити, що починаючи з моменту набуття чинності цим Законом він став об'єктом модернізаційних спрямувань. В зазначений Закон протягом півроку внесено зміни та доповнення 6-ма законами України: № 76-VIII від 28.12.2014 р. (щодо скасування регламентації Законом надбавок науково-педагогічним працівникам); № 222-VIII від 02.03.2015 р. (у частину четверту статті 24 щодо ліцензування); № 319-VIII від 09.04.2015 р. (у друге речення частини другої статті 8 щодо відомостей Реєстру вищих навчальних закладів); № 367-VIII від 23.04.2015 р. (із внесення змін до трьох статей стосовно щодо вдосконалення прийому на навчання та розміщення державного замовлення); № 415-VIII від 14.05.2015 р. (щодо встановлення обмежень при обранні на посаду (призначення виконувача обов'язків) керівника вищого навчального закладу); № 425-VIII від 14.05.2015 р. (щодо державної підтримки учасників бойових дій та їхніх дітей, дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів або під час масових акцій громадянського протесту, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, для здобуття професійно-технічної та вищої освіти).

Суб'єктами права законодавчої ініціативи також було подано 12 законопроектів, пов'язаних із змінами та доповненнями до Закону України «Про вищу освіту», які знаходяться на розгляді Верховної Ради України, а саме: 1) № 1151 від 02.12.2014 р. щодо статусу керівника вищого навчального закладу; 2) № 1619 від 24.12.2014 р. щодо підготовки бакалаврів; 3) № 2025а від 04.06.2015 р. щодо збалансування порядку управління у вищих навчальних закладах; 4) № 2026а від 04.06.2015 р. щодо встановлення граничного віку перебування на посадах науково-педагогічних та педагогічних працівників навчальних закладів; 5) № 2101а від 17.06.2015 р. щодо належного забезпечення права на вищу освіту; 6) № 2135а від 19.06.2015 р. щодо удосконалення вимог до кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу; 7) № 2280а від 03.07.2015 р. щодо Національного агентства із забезпечення якості

¹⁸ Офіційний вісник України від 03.05.2002 — 2002 р., № 16, стор. 11, стаття 860.

¹⁹ Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Андрущенко Віктор Петрович, Бех Іван Дмитрович ... Кремень Василь Григорович та ін.; за заг. ред. В. Г. Кременя; НАПН України. — К. : Пед. думка, 2011. — с. 11.

вищої освіти; 8) № 2280а-1 від 15.07.2015 р. щодо Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти; 9) № 2281а від 03.07.2015 р. щодо формування штатного розпису вищих навчальних закладів; 10) № 2316а від 08.07.2015 р. щодо строків захисту дисертацій та права на отримання диплому доктора філософії; 11) № 2335 від 05.03.2015 р. щодо забезпечення рівних прав на здобуття вищої освіти; 12) № 2603 від 08.04.2015 р. щодо обрання керівника вищого навчального закладу.

Внесення таких значних змін у чинний Закон України «Про вищу освіту» протягом півроку, подання 12 законопроектів, безпосередньо пов'язаних із пропозиціями щодо подальших змін у зазначеному Законі, надає можливість ставити під питання сформованість бачення про шляхи та завдання реформування національної системи вищої освіти, проведення державної політики у цій сфері.

В сучасному світі, не тільки в Україні, освітянські реформи стали перманентним процесом, а незадоволення широких верств населення їх результатами – стимулює пошук стратегій реформування та інструментів проведення реформ.

В 2010 р. еволюція Болонського процесу була продовжена ініціативою «Європейській простір вищої освіти», що реалізується в сучасних умовах в рамках ініціатив ЄС «Європа 2020» (Europe 2020) и «Освіта і навчання 2020» (Education and Training), в яких в якості базових цілей визначено: якість, диверсифікація і мобільність вищої освіти. Для вирішення тріади базових цілей «якість – диверсифікація – мобільність» виділено чотири групи напрямів діяльності [Education and Training]: 1) реалізація концепцій безперервної освіти і мобільності; 2) підвищення ефективності і якості освіти і навчання; 3) просування зусиль в напрямку соціальної єдності і справедливості; 4) посилення творчої, інноваційної складової освітнього процесу. Рамкові орієнтири 2020 р., щодо студентства в концепції Європа 2020 як: 1) охоплення більш 90% молоді; 2) 40% молоді має отримати *завершені* форми вищої освіти; 3) включення як мінімум 15% дорослого населення в процеси безперервної освіти; 4) щонайменш 20% випускників ВНЗ і 6% молоді, що мають початкові професійні навички, деякий час витрачають на підвищення кваліфікації за кордоном; 5) працевлаштування не менш 82% молоді з середньою та вищою освітою тощо²⁰.

Громадяни України висловлюють достатньо скептичне відношення як до результатів – якості вищої освіти, так й до процесів, що відбуваються в системі – самого проведення освітньої діяльності вищої школи.

Так, за даними загальнонаціонального опитування студентів, проведеного 5-12 березня 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс»²¹ (для порівняння наводяться результати загальнонаціонального опитування студентів, проведеного у березні 2011 року, та загальнонаціональне опитування населення України, проведеного у грудні 2014 року) абсолютна більшість студентів – 87% – вважає важливою проблему вдосконалення вищої освіти, із них 36% відносять це соціальне завдання до першочергових.

Загалом більшість студентів оцінили якість вищої освіти в Україні нижче середнього – у 2,8 бала за 5-бальною шкалою; ця оцінка істотно нижча за ту, що ніж була у 2011 році (3,5 бала). Частка студентів, що визначила якість вищої освіти дуже низькою та низькою, збільшилась з 7,5% у опитуванні 2011 року до 25% у 2015 році (що майже збігається з оцінками населення у 2014 році – 28,8%). Також різко зменшилася частка студентів, які вважають вищу освіту «скоріше високою» та «дуже високою» з 47,5% у 2011 році до 18% у 2015 році (населення – 15,4%). Аналогічна зміна оцінок відбулася й щодо освіти, яка здобувається у ВНЗ, де навчається респондент: низьку оцінку поставили 16,2% у 2015 році порівняно з 5,6% у 2011, високу – 35% порівняно

²⁰ Див.: Education and Training URL:http://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/index_en.htm та Europe 2020. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF> (дата звернення 06.07.2015)

²¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/visha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv-.html>

з 54% у 2011 році²². Якість освіти у своєму ВНЗ студенти оцінили дещо вище – у 3,2 бала, хоча також нижче, ніж було у 2011 році (3,6 бала). Найвище оцінюють якість своєї освіти студенти юридичного профілю навчання – 3,6 бала, найнижче – студенти суспільно-гуманітарного профілю - 3 бали (у 2011 році – 3,8 бали, що є найбільшою зміною оцінок за цим запитанням). Оцінка якості освіти залежить від успішності навчання: студенти, які мали в останню сесію середню оцінку «3», оцінили якість навчання у своєму ВНЗ у 2,7 бала; студенти з середньою оцінкою сесії «4» – у 3 бали, а найбільш успішні студенти, з оцінкою «5» – у 3,4 бала.

Найбільш серйозними проблемами вищої освіти, які потребують першочергового розв'язання, 51% студентів вважало невизнання дипломів більшості вітчизняних ВНЗ у світі (населення у 2014 році – 40%), 41% - невідповідність викладання вимогам ринку (населення у 2014 році – 32%), 39% - корумпованість викладацького складу ВНЗ (населення у 2014 році – 44%, перше місце), 32% - низький рівень якості освіти в українських ВНЗ порівняно зі світовим рівнем (населення – 15%). Водночас студенти не вбачають серйозної проблеми у низькому професійному рівні викладачів (9%) та у відсутності студентського самоврядування (8%).

Першочерговими заходами, які слід здійснити для покращення якості освіти, студенти вважають: 52% - боротьбу з усіма проявами корупції і нечесності у ВНЗ (населення у 2014 році – 52%), 43% - налагодження співпраці з кращими світовими університетами (населення у 2014 році – 36%), підвищення оплати праці викладачів (43%), стимулювання наукової діяльності у ВНЗ (41%), тісніший зв'язок викладання з потребами майбутньої професії (36%).

Студенти мають певні фінансові труднощі. Майже половина студентів отримують стипендію, однак 22% не вистачає її навіть на харчування, 30% - вистачає лише на харчування, 38% - вистачає лише на проїзд та харчування. Підробляють під час навчання 37% опитаних студентів, але лише 11% працюють у сфері, що пов'язана з майбутнім фахом. Ще 37% не працюють, бо не можуть знайти роботу, а 26% не працюють, бо це їм не потрібно.

Більшість студентів (69%, а у 2011 було 55%) хотіли б навчатися за кордоном (найбільше – тих, що навчаються за технічним профілем, майже 80%). Основна перешкода навчанню за кордоном – нестача коштів (на це вказали 71% студентів, у 2011 році було 52%) та недостатнє знання іноземних мов (37,5%, у 2011 році – 34%).

На запитання загальнонаціонального опитування населення України «Ставлення населення України до зовнішнього незалежного оцінювання» проведених у жовтні 2013 року Фондом «Демократичні ініціативи» «Як би Ви загалом оцінили якість вищої освіти в Україні?» майже третина опитаних оцінила її невисоко: 7,6% вважали її дуже низькою, 22% – скоріше низькою; 44,9% – середньою; високою її вважали невелика кількість опитаних: скоріше високою – 13,2%, дуже високою – 1,3%; 10,7% – важко сказати.

На запитання «Які сьогоднішні проблеми вищої освіти в Україні Вам здаються найбільш серйозними та такими, що потребують вирішення у найближчі 5-10 років?» 41,5% опитаних вважали «Невизнання у світі дипломів більшості вітчизняних ВНЗ», 36,8% – «Невідповідність викладання вимогам ринку праці»; 39,9% – «Корумпованість викладацького складу ВНЗ»; 29,2% – «Невідповідність структури освіти потребам ринку праці»; 25% – «Слабка матеріально-технічна база ВНЗ»; 22,8% – «Низький рівень якості освіти в українських ВНЗ, у порівнянні із світовим рівнем»; 23,8% – «Низький культурний рівень студентів, їх слабка зацікавленість у якісній освіті»; 22,5% –

²² Зазначені оцінки збігаються із даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у вересні 2006 року, де 50,6% опитуваних вважало рівень освіти, яку забезпечує сучасна українська вища освіта середнім, 21,5% - низьким, а лише 16% - високим. При цьому на той час 45,5% респондентів вважали, що за роки незалежності система освіти в Україні погіршилась, 33,6% - не змінилась, а лише 8,5%, що змінилась на краще. http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=255

«Слабкий зв'язок між якістю викладання, авторитетом викладачів серед студентів і розміром зарплат»; 18,2% – «Застарілі, ідеологізовані або кон'юнктурні підручники»; 12,1% – «Низький професійний рівень викладачів».

Саме тому на запитання «Які першочергові кроки для покращення якості освіти, на Вашу думку, слід здійснити?» перше місце отримала відповідь «боротися з усіма проявами корупції і нечесності у ВНЗ (хабарі, списування курсових та дипломів тощо)» (46,4%); друге – «більш пов'язувати викладання з потребами майбутньої професії» (38,9%); вже потім – «підвищити оплату праці викладачів» (35,3%); «налагодити співпрацю з кращими світовими університетами (запрошувати викладачів з-за кордону, надсилати студентів та викладачів на стажування тощо)» (32,6%); «стимулювати наукову діяльність у ВНЗ» (29,2%); «залучати бізнес для вирішення проблем вищої освіти» (18,2%).

Основними викликами для національної системи вищої освіти в сучасних умовах є:

— динамічно мінливі вимоги ринку праці та пов'язана з цим необхідність забезпечення стійких інституційних зв'язків системи вищої освіти та ринку праці;

— перетворення вищої освіти в основне джерело інноваційного економічного розвитку (європейського та українського), підвищення ролі вищої освіти у проведенні науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) і, необхідність зміцнення зв'язків ВНЗ з науковими інститутами, промисловими підприємствами та бізнесом;

— диверсифікація освітніх програм, в тому числі за рахунок недержавних ВНЗ, зростання масового характеру вищої освіти, розширення академічних свобод, зростаюча індивідуалізація освітніх маршрутів (начальних траєкторій) здобувачів вищої освіти і пов'язана з цим потреба забезпечення динамізму системи при необхідності більш ефективного контролю якості вищої освіти;

— зростаюча зовнішня і внутрішня трудова та науково-освітня мобільність і пов'язана з цим необхідність як збереження єдиного освітнього простору, так і вироблення комплексної стратегії інтернаціоналізації вищої освіти;

— недофінансування системи вищої освіти, з одного боку, і зростання числа платних освітніх послуг в умовах зростаючої соціально-економічної диференціації суспільства - з іншого, і пов'язана з цим необхідність підвищення ефективності механізмів фінансування вищої освіти та забезпечення доступності якісної вищої освіти для різних категорій населення;

— зміна демографічної ситуації, зумовлена насамперед спадом народжуваності на початку 1990-х рр., пов'язана з цим необхідність серйозних інституційних реформ, реструктуризація змісту і структури освіти в умовах зростаючої конкуренції ВНЗ.

3. Система вищої освіти України

Система вищої освіти України знаходиться у стані постійних поточних змін та очікуванні подальших змін.

В розумінні терміну «національна система вищої освіти» будемо виходити із базового визначення: системою освіти є *сукупність фізичних та юридичних осіб, які забезпечують отримання здобувачами освіти, які навчаються у вищому навчальному закладі на певному рівні цієї освіти здобуття відповідного ступеня і кваліфікації*. Системи освіти можуть розрізнятися рядом ознак: правовим статусом освітніх установ і організацій, правилами отримання особами статусу здобувача вищої освіти (студента, курсанта тощо), правилами взаємодії викладачів та здобувачів, платністю/безоплатністю отримання освітніх послуг тощо²³. Тобто для цілей дослідження національну систему вищої освіти можна визначити як набір інститутів у вигляді стру-

²³ Тамбовцев В., Рождественская И. Реформа высшего образования в России: международный опыт и экономическая теория // Вопросы экономики. – 2014. - № 5. – 99 с.

ктур (у першу чергу – ВНЗ) та персоналій, що задіяні в освітньому процесі, а також відповідних норм та правил, що регламентують зазначену діяльність. Для виконання мети дослідження – доцільно спочатку розглянути інституційну структуру вищої освіти, що складають у першу чергу вищі навчальні заклади у всьому їх різноманітті.

«Суспільство знань потребує різноманітності у системах вищої освіти, з рядом навчальних закладів, що мають різноманітні повноваження і відповідають різним типам осіб, що навчаються. Крім державних навчальних закладів, важливу роль відіграє приватна вища освіта, що переслідує суспільні цілі»²⁴.

3.1. Типи вищих навчальних закладів

Пунктом 7 частини 1 статті 1 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII визначено, що «вищий навчальний заклад – окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей».

Прийняття ефективних управлінських рішень неможлива без позиціонування базової інституційної ланки системи вищої освіти – вищих навчальних закладів, впровадження управлінських регуляторів їх діяльності відповідно до певного типу цих закладів. Така класифікація дозволяє уточнити місію університетів, надати їх опис, сформулювати основні принципи фінансування і управління.

Так, Д.Р. Льюїс, Д.Д. Гендель та О. Дем'янчук пропонують типологію вищої освіти по семи категоріях: 1) державні ВНЗ з централізованим урядовим контролем; 2) державні незалежні університети; 3) приватні неприбуткові університети, що користуються державною підтримкою; 4) приватні неприбуткові університети без державної підтримки; 5) приватні прибуткові професійні навчальні заклади, що належать приватним особам чи родинам; 6) приватні прибуткові університети, що належать корпораціям; 7) франчайзингові університети²⁵.

В інших роботах в залежності від цілей дослідження надаються дещо відмінна типологізація закладів вищої освіти, що дозволяє також визначити їх правовий статус, роль та місце в системі національної економіки та суспільній діяльності.

Класифікувати²⁶ українські вищі навчальні заклади (ВНЗ) можна за багатьма ознаками. Розглянемо деякі нормативно-правові акти, які встановлюють особливості різних класифікацій типів ВНЗ²⁷. У першу чергу до таких актів відносяться: 1) Закон України «Про вищу освіту» (від 17.01.2002 р. № 2984-III, втратив чинність на підставі Закону № 1556-VII від 01.07.2014 р.), враховуючи, що пунктом 1 частини 7 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII рекомендовано засновникам вищих навчальних закладів протягом двох років привести тип і статuti навчальних закладів у відповідність із чинним Законом; 2) Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII; 3) Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-XII; 4) а саме:

²⁴ Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти - 2009: "Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку" ЮНЕСКО, Париж, 5-8.06.2009. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/952_011

²⁵ Даррел Р. Льюїс, Дарвін Д. Гендель, Александр Дем'янчук. Частное высшее образование в странах с переходной экономикой: достижения, возможности и препятствия. – К.: Факт, 2007. – с. 27-35.

²⁶ Класифікацією є систематизований перелік явищ, (наприклад, видів економічної діяльності), кожному з яких надано певний код. (Парфенцева Н. – Міжнародні статистичні класифікації в Україні: впровадження й використання. Навчальний посібник. – К.: Основи, 2000. -351 с.)

²⁷ Салмі Д., Фрумін І. зазначають, що кожний тип ВНЗ виконує свою значиму для сучасного суспільства функцію, а головним завданням держави часто стає забезпечення збалансованого розвитку різних компонентів системи вищої освіти. Див.: Салмі Д., Фрумін І. Д. Как государства добиваются международной конкурентоспособности университетов: уроки для России // Вопросы образования. – 2013. - № 1. - С. 25–68. http://vo.hse.ru/data/2014/08/04/1314334396/2013-1_Salmi-Frumin.pdf

По-перше – класифікувати за формами власності: державної, комунальної, та приватної. Частиною 1 статті 27 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII визначено, що вищий навчальний заклад утворюється у формі державної, комунальної, приватної установи і працює на засадах неприбутковості. При цьому частиною 4 статті 27 встановлено, що вищі навчальні заклади державної, комунальної та приватної форми власності мають рівні права у провадженні освітньої, наукової та інших видів діяльності.

Згідно з Національним статистичним класифікатором «Статистичний класифікатор організаційних форм суб'єктів економіки (СКОФ)», затверджений Наказом Державної служби статистики України від 29.09.2014 р. № 271 (чинним від 01.01.2015 р.) виділяються за формами власності чотири типи організацій (установ, закладів):

- 425 – Державна організація, державна установа або заклад утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки і входить до сфери його управління;

- 430 – Комунальна організація, комунальна установа або заклад утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління;

- 435 – Приватна організація (установа, заклад) – організація, установа або заклад, що утворений на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства або на основі приватної власності суб'єкта господарювання - юридичної особи;

- 440 – Організація (установа, заклад) громадського об'єднання (релігійної організації, профспілки, споживчої кооперації тощо) – організація, установа або заклад, що утворений на власності громадського об'єднання, релігійної організації, профспілки, товариств, їх спілок чи об'єднань для здійснення господарської діяльності з метою виконання їх статутних завдань у разі, якщо їх статутом передбачено право заснування організацій.

По-друге – класифікація за рівнем акредитації (рівнем спроможності ВНЗ певного типу провадити освітню та наукову діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації), встановленими статтею 24 Закону України «Про вищу освіту» (від 17.01.2002 № 2984-III):

- ВНЗ першого рівня акредитації – ВНЗ, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста;

- ВНЗ другого рівня акредитації – ВНЗ, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та за напрямками підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра;

- ВНЗ третього рівня акредитації – ВНЗ, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста, а також за окремими спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня магістра;

- ВНЗ четвертого рівня акредитації – ВНЗ, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра.

Втретє – класифікація за типами вищих навчальних закладів, викладена в таблиці 5.

Таблиця 5. Типи вищих навчальних закладів

Стаття 25 Закону України «Про вищу освіту» (від 17.01.2002 р. № 2984-III)	Частина 1 статті 28 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII
1	2
1) університет – багатопрофільний ВНЗ четвертого рівня акредитації, який провадить	1) університет - багатогалузевий (класичний, технічний) або галузевий (профільний, тех-

1	2
<p>освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність. Можуть створюватися класичні та профільні (технічні, технологічні, економічні, педагогічні, медичні, аграрні, мистецькі, культурологічні тощо) університети;</p>	<p>нологічний, педагогічний, фізичного виховання і спорту, гуманітарний, богословський/теологічний, медичний, економічний, юридичний, фармацевтичний, аграрний, мистецький, культурологічний тощо) вищий навчальний заклад, що провадить інноваційну освітню діяльність за різними ступенями вищої освіти (у тому числі доктора філософії), проводить фундаментальні та/або прикладні наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність;</p>
<p>2) академія – ВНЗ четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;</p>	<p>2) академія, інститут - галузевий (профільний, технологічний, технічний, педагогічний, богословський/теологічний, медичний, економічний, юридичний, фармацевтичний, аграрний, мистецький, культурологічний тощо) вищий навчальний заклад, що провадить інноваційну освітню діяльність, пов'язану з наданням вищої освіти на першому і другому рівнях за однією чи кількома галузями знань, може здійснювати підготовку на третьому і вищому науковому рівнях вищої освіти за певними спеціальностями, проводить фундаментальні та/або прикладні наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність;</p>
<p>3) інститут – ВНЗ третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;</p>	
<p>4) консерваторія (музична академія) – ВНЗ третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у галузі культури і мистецтва – музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;</p>	
<p>5) коледж – ВНЗ другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямках підготовки (якщо є структурним підрозділом ВНЗ третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи</p>	<p>3) коледж – галузевий вищий навчальний заклад або структурний підрозділ університету, академії чи інституту, що провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям ступенів молодшого бакалавра та/або бакалавра, проводить прикладні наукові дослідження. Коледж також має право здійснювати підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.</p>

1	2
навчально-науково-виробничого комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;	
б) технікум (училище) – ВНЗ першого рівня акредитації або структурний підрозділ ВНЗ третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;	

Вчетверте – класифікація за організаційно-правовою формою господарської діяльності²⁸ або організаційною формою юридичної особи²⁹. Як уже вказувалося вище Законом України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII передбачено, що вищий навчальний заклад утворюється в формі установи і працює на засадах неприбутковості. Неприбутковість відповідно до пункту 14.1.121 статті 14 Податкового Кодексу України по суті порівняна до благодійності.

Цим вимогам в сукупності задовольняють державні та комунальні ВНЗ, які відповідно до Бюджетного кодексу (стаття 2, п. 12) є бюджетними установами і є відповідно неприбутковими юридичними особами.

Тому в цій частині структура системи вищої освіти потребує доопрацювання. По-перше, потрібно узгодити поняття неприбуткової юридичної особи із системою національних рахунків 2008 року³⁰, зокрема, визначити неприбуткову юридичну особу як таку, що не розподіляє прибуток між засновниками чи працівниками і відповідно звільняється цілком або частково від сплати податків. По-друге, для залучення інвесторів у вищу освіту слід передбачити можливість створювати приватні ВНЗ прибуткового типу – у формі господарських товариств чи приватних підприємств.

Частина 7 статті 18 Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-XII встановлює, що навчальний заклад повинен мати власну назву, в якій обов'язково вказується його тип (дитячий садок, школа, гімназія, лицей, колегіум, коледж, інститут, консерваторія, академія, університет чи інше) та організаційно-правова форма.

Вп'яте – за відомчою підпорядкованістю ВНЗ. (більш детально – див. розділ «Структура управління сферою вищої освіти»);

Вшосте – класифікація за статусом національного ВНЗ. Стаття 29 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII визначає, що університету, академії, інституту незалежно від форми власності відповідно до законодавства може бути надано статус національного. Надання вищому навчальному закладу статусу національного здійснюється за пропозицією Національного агентства із забезпечення

²⁸ Організаційно-правова форма господарювання – форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо (Державний класифікатор ДК 002:2004 "Класифікація організаційно-правових форм господарювання (КОПФГ) затверджений наказом Держспоживстандарту України від 28 червня 2004 р. № 97 (чинний до 31.12.2014 р.).

²⁹ Організаційна форма юридичної особи – це сукупність установлених нормами законодавства організаційних елементів, які визначають спосіб та порядок створення юридичної особи, виражають особливості сфери її діяльності та правовідносин (майнових, господарських, управлінських, земельних, трудових тощо), які виникають у процесі діяльності юридичної особи (Національний статистичний класифікатор «Статистичний класифікатор організаційних форм суб'єктів економіки (СКОФ)», затверджений Наказом Державної служби статистики України від 29.09.2014 р. № 271 (Чинний від 01.01.2015 р.).

³⁰ System of National Accounts 2008. New York, 2009. – Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf/>

якості вищої освіти, що подається в порядку та за критеріями, встановленими Кабінетом Міністрів України. Встановлення відповідності діяльності національного вищого навчального закладу визначеним критеріям для підтвердження чи позбавлення його такого статусу здійснюється раз на сім років Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Історія виділення групи особливих (елітних) університетів розпочалася з надання статусу національного Київському університету імені Тараса Шевченка (Указ від 21 квітня 1994 р.), потім, 19 травня 1994 р – Університету Києво-Могилянська Академія. Верховна Рада України 29 липня 1994 р. окремою постановою також надала статус національного - аграрному університету (нині - Національний університет біоресурсів і природокористування). Для впорядкування процедури надання статусу національного було видано Положення про національний заклад (установу) України, затверджене Указом Президента України від 16 червня 1995 року № 451/95. У Положенні було визначено, що статус національного надається закладу (установі) України, який досяг найвищих показників у своїй діяльності щодо використання інтелектуального потенціалу нації, реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, запровадження державної мови і є провідним серед галузевої групи закладів (установ) гуманітарної сфери. Встановлювалось, що статус національного закладу (установи) України може бути надано одному або декільком закладам (установам) залежно від їх кількості у відповідній групі, але не більш як трьом. Зі статусом національного ВНЗ отримували дві основні переваги: фінансування за індивідуальними нормативами та можливість встановлювати підвищені посадові оклади (подвоєні згідно з Постановою Уряду від 2001 року). За офіційною інформацією МОН, в Україні такий статус було надано станом на 01.01.2006 р. – 83 ВНЗ, сьогодні нараховується 117 ВНЗ.

При введенні Єдиної тарифної сітки для оплати праці бюджетників було встановлено, що працівникам національних ВНЗ може зберігатись додатковий коефіцієнт підвищення посадових окладів, що застосовувався до цього (збереження доплат за всіма національними ВНЗ, які її впровадили до 2005 р.).

Фактично, реалізація ідеї «елітного» університету шляхом надання йому статусу «національного» була дискредитована «масовізацією» цього процесу³¹.

Всьоме – класифікація за статусом дослідницького національного ВНЗ. Стаття 30 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII визначає, що національному вищому навчальному закладу, що забезпечує проривний розвиток держави в певних галузях знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій, сприяє її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, має визнані наукові здобутки, може надаватися статус дослідницького університету. Статус дослідницького університету надається Кабінетом Міністрів України на конкурсних засадах вищому навчальному закладу строком на сім років відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України Положення про дослідницький університет та критеріїв, що включають показники, приведені до кількості науково-педагогічних і наукових працівників вищого навчального закладу. Критерії, за якими надається статус дослідницького університету, базуються на таких засадах: 1) розгалужена інфраструктура та матеріально-технічна база, що забезпечують провадження науково-освітньої діяльності на світовому рівні, зокрема визнані наукові школи, центри, лабораторії тощо; 2) міждисциплінарність освіти і науки, потужна фундаментальна складова наукових досліджень, якість яких підтверджена, зокрема, публікаціями у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях; 3) забезпечення високоякісної фахової підготовки

³¹ Коментуючи ситуацію з наданням статусу національними ВНЗ на слуханнях, присвячених питанням підготовки законопроекту про вищу освіту колишній міністр науки і освіти С. Ніколаєнко запропонував: «Всі наші вузи потрібно назвати національними, а серед них виділити може 4,5,10 для того, щоб ми з цього не робили, як кажуть, цілу комедію» Див.: Вища освіта: європейський вимір та українські перспективи. Матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти 18 червня 2008 року. – К.: Парлам. вид-во, 2009. – с. 45.

докторів наук та здатність впроваджувати і комерціалізувати наукові результати, якість системи підготовки та підвищення кваліфікації наукових кадрів у вищому навчальному закладі; 4) рівень інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, зокрема кількість міжнародних проектів, створених об'єктів права інтелектуальної власності, спільних з підприємствами та іноземними вищими навчальними закладами наукових проектів, грантів тощо; 5) місце в національному, галузевих та/або міжнародних рейтингах вищих навчальних закладів; 6) кількість публікацій за показниками визнаних міжнародних наукометричних баз та у міжнародних реферованих виданнях.

Історія створення українських дослідницьких університетів, як уже згадувалося, починається із 2009 року і не може бути визнана успішною. Пункт 2 Положення про дослідницький університет, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2010 р. № 163 надавав таке визначення: *«Дослідницький університет – національний вищий навчальний заклад, який має вагомні наукові здобутки, провадить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм. Статус надавався національному ВНЗ «з метою підвищення ролі університету як центру освіти і науки, підготовки висококваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів, упровадження в практику наукових досягнень, технічних і технологічних розробок, реалізації разом з іншими вищими навчальними закладами та науковими установами спільних програм за пріоритетними напрямками фундаментальних і прикладних наукових досліджень для розв'язання важливих соціально-економічних завдань у різних галузях економіки».*

Статус самоврядного (автономного) дослідницького національного університету актами Кабінету Міністрів України поступово надавався 14 вищим навчальним закладам: 1) Національному університету «Львівська політехніка»³²; 2) Національному університету «Острозька академія»³³; 3) Національному університету «Києво-Могилянська академія»³⁴; 4) Київському національному університету імені Тараса Шевченка³⁵; 5) Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого³⁶; 6) Львівський національному університету імені Івана Франка³⁷; 7) Національному гірничому університету³⁸; 8) Національному технічному університету України "Київсь-

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2009 р. № 713 «Питання Національного університету «Львівська політехніка»» // Офіційний вісник України від 17.07.2009 - 2009 р., № 51, стор. 162, стаття 1756. (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597)

³³ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2009 р. № 798 «Питання Національного університету "Острозька академія"» // Офіційний вісник України від 10.08.2009 - 2009 р., № 58, стор. 70, стаття 2037 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597).

³⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2009 р. № 799 «Питання Національного університету «Києво-Могилянська академія»» // Офіційний вісник України від 10.08.2009 - 2009 р., № 58, стор. 71, стаття 2038 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597).

³⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2009 р. № 795 «Питання Київського національного університету імені Тараса Шевченка» // Офіційний вісник України від 10.08.2009 - 2009 р., № 58, стор. 67, стаття 2034 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597).

³⁶ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2009 р. № 796 «Питання Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого» // Офіційний вісник України від 10.08.2009 - 2009 р., № 58, стор. 68, стаття 2035 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597).

³⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2009 № 797 «Питання Львівського національного університету імені Івана Франка» // Офіційний вісник України від 10.08.2009 - 2009 р., № 58, стор. 69, стаття 2036 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597).

³⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2009 р. № 1013 «Питання Національного гірничого університету» // Офіційний вісник України від 05.10.2009 - 2009 р., № 74, стор. 25, стаття 2539 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 597).

кий політехнічний інститут"; 9) Національному університету біоресурсів та природо-користування; 10) Національному технічному університету "Харківський політехнічний інститут"; 11) Харківському національному університету імені В.Н. Каразіна; 12) Київському національному економічному університету імені Вадима Гетьмана; 13) Національному авіаційному університету³⁹; 14) Східноукраїнському національному університету імені Володимира Даля⁴⁰. Надання цього статусу за процедурою було неконкурентним. Зазначеними актами передбачалося надання деяких пільг та преференцій. Окрім того у 2007 році було затверджено Державну цільову науково-технічну та соціальну програму "Наука в університетах" на 2008-2012 роки⁴¹, метою якої було визначено «забезпечення створення правових, економічних і організаційних умов для активізації наукової діяльності та поглиблення її взаємодії з навчальним процесом в університетах, *утворення університетів дослідницького типу*, запровадження нових організаційно-структурних форм наукової підготовки висококваліфікованих фахівців та виконання конкурентоспроможних наукових розробок, зокрема науково-навчальних центрів». Передбачалося «утворення та забезпечення функціонування 5 університетів дослідницького типу⁴²» (що потребуватиме додаткового фінансування з державного бюджету орієнтовно у сумі 116,1 млн. гривень щороку), передбачивши, що «Чисельність дослідників, техніків, науково-педагогічних працівників університетів, що братимуть участь у виконанні наукових досліджень в університетах дослідницького типу та науково-навчальних центрах, становитиме 3400. Для проведення наукових досліджень передбачалося залучити близько 1250 студентів, аспірантів, докторантів.». Було передбачено, що 4000 студентів (магістрантів), 3200 магістрів, аспірантів, молодих вчених пройдуть підготовку в університетах дослідницького типу та науково-навчальних центрах. Орієнтовний обсяг фінансових ресурсів, необхідних для виконання Програми, було визначено у обсязі 525,3 млн. гривень, з них за рахунок коштів державного бюджету близько 478,2 млн. гривень, з інших джерел передбачається залучити понад 47,1 млн. гривень.

Наприкінці 2014 року були прийняті рішення про втрату чинності всіх нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України щодо створення та підтримки розвитку дослідницьких університетів⁴³. Ініціатива щодо державної селективної «точкової» підтримки українських дослідницьких університетів на першому фактично етапі визнана невдалою.

³⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. № 76 «Деякі питання надання вищим навчальним закладам статусу самоврядного (автономного) дослідницького національного університету» (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.03.2014 р. № 71).

⁴⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2010 р. № 277 «Про доповнення додатка до постанови Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. N 76» // Офіційний вісник України від 02.04.2010 - 2010 р., № 21, стор. 14, стаття 870 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.03.2014 р. № 71).

⁴¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1155 «Про затвердження Державної цільової науково-технічної та соціальної програми «Наука в університетах» на 2008-2012 роки» // Офіційний вісник України від 05.10.2007 — 2007 р., № 72, стор. 85, стаття 2708. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1196, залишаючи незмінним загальні обсяги фінансування програми, розширила строки її виконання на 2008-2017 рр. Постанови втратили чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 05.03.2014 р. № 71)

⁴² Зазначене завдання постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.2009 р. № 1000 було доповнено пропозицією створення (в межах затвердженого фінансування) 25 науково-навчальних центрів на базі провідних державних університетів з урахуванням пріоритетних напрямів розвитку науки

⁴³ Незадовільний рівень роботи щодо утворення дослідницьких університетів демонструє дослідження 2013 року, проведено в рамках Шанхайського рейтингу спеціально створеним Центром університетів світового класу (Center for World-Class Universities, SWCU), в якому на основі узагальнення даних 1200 дослідницьких університетів було створено рейтинг дослідницьких університетів Global Research University Profiles (GRUP), в який було включено лише Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (єдиний з українських університетів). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shanghai ranking.com/grup/grup-2013-list.html>

Окремі групи складають ВНЗ з особливим статусом: військові та духовні, а також вищі навчальні заклади за участю іноземних фізичних та юридичних осіб та структурних підрозділів ВНЗ іноземних держав на території України. Вищий військовий навчальний заклад (вищий навчальний заклад із специфічними умовами навчання) – вищий навчальний заклад державної форми власності, який здійснює на певних рівнях вищої освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів для подальшої служби на посадах офіцерського (сержантського, старшинського) або начальницького складу з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, центральних органів виконавчої влади із спеціальним статусом, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту (Пункт 6 частини 1 статті 1 Закону України «Про вищу освіту»).

3.2. Структура вищих навчальних закладів

Відомий польський дослідник університетської освіти Марек Квієк, аналізуючи зміни місії та місця університету в сучасному суспільстві, зазначав: «Роль університетів як двигунів економічного зростання, підсилювачів економічної конкурентоспроможності та постачальників висококваліфікованих і добре навчених працівників для нових економік, рушієм яких виступає знання, здобуває повсюдне визнання – а це безумовно радикальне переформулювання традиційного означення ролі університету в суспільстві»⁴⁴.

На початок 2014/15 навчального року⁴⁵ (далі в дужках для порівняння – на початок 2000/01 навч. р.) працювало 664 (979) вищих навчальних заклади (у т.ч. 144 (163) – приватні): 59 технікумів (309), 87 училищ (212), 222 коледжі (143), 175 університетів (106), 54 академії (59), 66 інститутів (149), 1 консерваторія (1).

Максимальною кількістю вищих навчальних закладів була: 1) ВНЗ I-II рівнів акредитації – 790 – на початку 1996/1997 навч. року, 2) ВНЗ III-IV рівнів акредитації – 353 – на початку 2008/2009 навч. року.

2014/15 навчальний рік розпочався у 387 вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації (скорочення майже у два рази порівняно з максимальною кількістю, досягнутою на початку 1996/1997 навч. року) та 277 вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації (скорочення на майже п'яту частину порівняно з максимальною кількістю, досягнутою на початку 2008/2009 навчального року) (рис. 4).

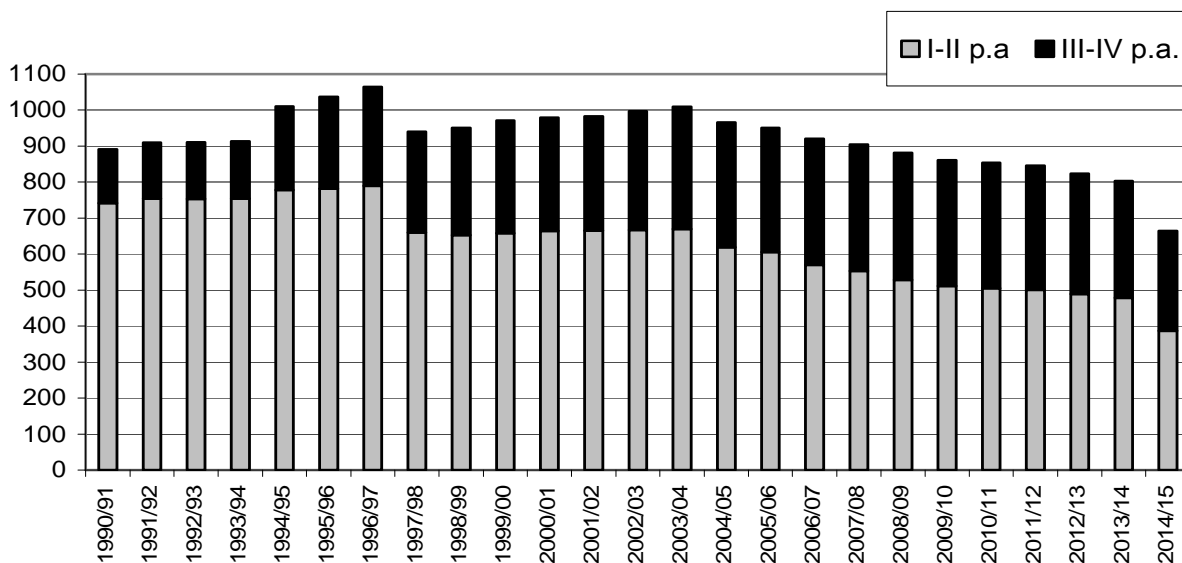
Питання скорочення кількості ВНЗ шляхом їх укрупнення стає одним з основних у стратегічному баченні влади шляхів реформування національної системи вищої освіти. «Необхідно також вирішувати проблему оптимізації мережі навчальних закладів усіх освітніх рівнів. Перспективною є стратегія укрупнення закладів професійної та вищої освіти. Створення на базі декількох навчальних закладів потужних центрів професійної підготовки чи великих університетів має цілий ряд переваг. Концентрація викладацьких кадрів, потужна інфраструктура дозволять гнучкіше формувати траєкторії навчання, швидше реагувати на запити суспільства і економіки у кваліфікованих фахівцях, ефективніше організовувати виробничі практики та наукові дослідження»⁴⁶.

⁴⁴ Квієк, Марек. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій / М. Квієк ; пер. З англ.. Т.Цимбала. – К.: Таксон, 2009. – с. 316-317.

⁴⁵ Тут і надалі показники діяльності вищої школи у 2014-2015 роках представлено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

⁴⁶ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – с. 357.

Рис. 4. Кількість вищих навчальних закладах на початок навчального року, одиниць

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Вища освіта України протягом останніх двох десятиліть займає значне місце в національній економіці, залучаючи до роботи та навчання на тривалий час значну кількість економічно активного населення.

В 387 (664) вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації 25,6 тис. штатних педагогічних (38,0 тис.) та 128 (748) штатних науково-педагогічних працівників навчали 251,3 тис. студентів (528,0 тис.) (у т. ч.: молодших спеціалістів – 319,7 тис.; бакалаврів – 9,0 тис.; спеціалістів – 217 осіб; магістрів – 63 особи).

В 277 (315) вищому навчальному закладі III- IV рівнів акредитації 18,1 тис. штатних педагогічних та 102,7 тис. (80,0 тис.) штатних науково-педагогічних працівників навчали 1438 тис. студентів (1402,9 тис.) (у т. ч.: молодших спеціалістів – 247,3 тис.; бакалаврів – 1063,2 тис.; спеціалістів – 273,3 тис.; магістрів – 139,9 тис.).

Спостерігаються значні регіональні відмінності у кількості студентів, що навчаються в одному ВНЗ.

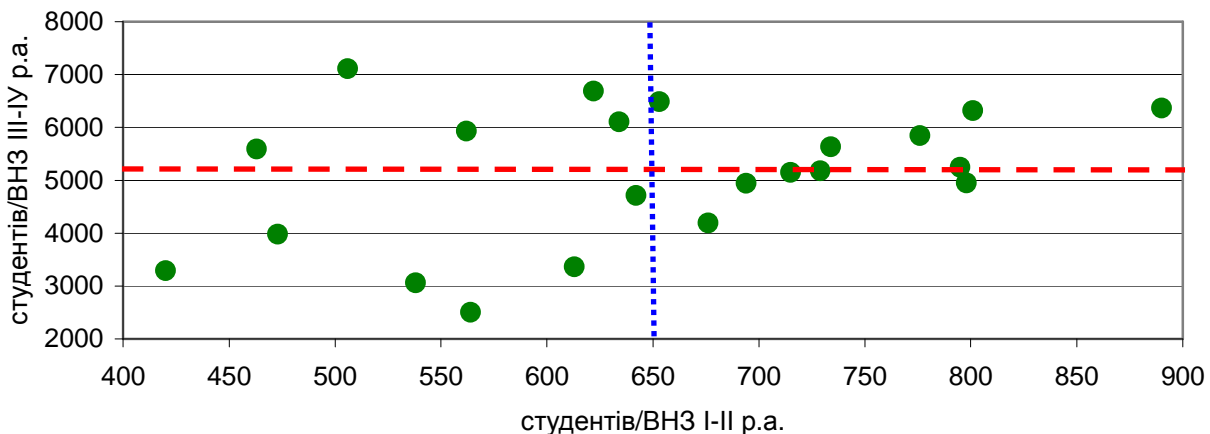
На початок 2005/2006 навчального року в середньому по Україні на один ВНЗ I-II рівнів акредитації приходилося 606 студентів (ВНЗ державної форми власності – 1080 студентів, комунальної – 545, приватної – 642), на один ВНЗ III-IV рівнів акредитації 6388 студентів (ВНЗ державної форми власності – 8288 студентів, комунальної – 2740, приватної – 3026).

Найбільша чисельність студентів на один ВНЗ I-II рівнів акредитації спостерігалася у Житомирській області (1137 осіб), найменша – у Закарпатській області (499 осіб) та Автономній Республіці Крим (509 осіб). Найбільша чисельність студентів на один ВНЗ III-IV рівнів акредитації спостерігалася у Сумській області (11851 осіб), найменша – у Кіровоградській області (3475 осіб) та м. Севастополь (3491 особа).

На початок 2014/2015 навч. року в середньому по Україні на один ВНЗ I-II рівнів акредитації приходилося 650 студентів (вертикальна пряма), на один ВНЗ III- IV рівнів акредитації 5191 студент (горизонтальна пряма) (рис. 5).

Найбільша чисельність студентів на один ВНЗ I-II рівнів акредитації спостерігалася у Рівненській області (890 осіб), найменша – у Закарпатській області (420 осіб). Найбільша чисельність студентів на один ВНЗ III-IV рівнів акредитації спостерігалася у Сумській області (7110 осіб), найменша – у Кіровоградській області (2500 осіб).

Рис. 5. Чисельність студентів в розрахунку на один ВНЗ по регіонах на початок 2014/2015 навч. року, осіб/ВНЗ

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/2015 навчального року. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України. – 169 с.

3.3. Структура управління сферою вищої освіти

Організаційна структура управління національною системою вищої освіти України є непростою. Вона є несталою і з часом постійно змінюється.

Її можна класифікувати за різними ознаками.

По-перше – за встановленням субординації в цій сфері, встановленої чинними нормативно-правовими актами.

По-друге, за ознакою підпорядкованості ВНЗ, що знаходяться у сфері відання відповідного органу влади. Зміни у цьому виді класифікації відбуваються останнім часом дуже інтенсивно – ВНЗ урядовими рішеннями передаються з підпорядкування одного центрального органу державної влади до Міністерства освіти і науки України. Так, наприклад, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2015 р. № 87-р «Про передачу цілісних майнових комплексів навчальних закладів та державної установи до сфери управління Міністерства освіти і науки» яким передаються із сфери управління Міністерства аграрної політики та продовольства і Державної фіскальної служби до сфери управління Міністерства освіти і науки цілісні майнові комплекси навчальних закладів та установ.

Втретє – за ознакою повноважень із здійснення видатків Державного бюджету України на державне замовлення, зокрема – на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб⁴⁷. Розглянемо ці варіанти.

Перший варіант. Особливості управління національною системою вищої освіти України – суб'єкти, об'єкти та функції встановлюються численними нормативно-правовими актами.

Стаття 92 Конституції України визначає, що виключно законами України визначаються: «основи ... освіти...» (пункт 6), а також «організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики» (пункт 12). Тобто парламент України визначає основні засади діяльності у сфері вищої освіти, а також функціональні обов'язки діяльності органів державного управління. Варто зазначити, що частиною 1 статті 3 Закону України «Про вищу освіту» встановлено, що «Державну політику у сфері вищої освіти визначає Верховна

⁴⁷ Встановлюється щорічно шляхом спочатку – виданням постанови Кабінету Міністрів України про державне замовлення у сфері освіти, у наступному – затвердженням Законом відповідних видатків Державного бюджету України.

рада України, а реалізують Кабінет Міністрів України та центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки».

Модернізацію структури системи управління у сфері вищої освіти визначають відповідні зміни, встановлені у Законі України «Про вищу освіту» (табл. 6).

Таблиця 6. Зміна структури системи управління у сфері вищої освіти України

Стаття 17 «Управління у галузі вищої освіти» Закону України «Про вищу освіту» (від 17.01.2002 р. № 2984-III)	Стаття 12 «Управління у сфері вищої освіти» Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII
Управління у галузі вищої освіти у межах їх компетенції здійснюється:	1. Управління у сфері вищої освіти у межах своїх повноважень здійснюється:
Кабінет Міністрів України через систему органів виконавчої влади: забезпечує проведення державної політики у сфері освіти; забезпечує розроблення і виконання відповідних загальнодержавних та інших програм; у межах своїх повноважень видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти; здійснює контроль за додержанням законодавства у сфері вищої освіти органами виконавчої влади, їх посадовими особами.	1) Кабінетом Міністрів України;
центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти;	2) центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки;
центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти;	
іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади;	3) галузевими державними органами, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади;
органами влади Автономної Республіки Крим;	4) органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади;
органами місцевого самоврядування;	
	5) Національною академією наук України та національними галузевими академіями наук;
власниками вищих навчальних закладів;	6) засновниками вищих навчальних закладів;
органами громадського самоврядування	7) органами громадського самоврядування у сфері вищої освіти і науки;
	8) Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти.

Компетенцію Кабінету Міністрів України, окрім Конституції України у сфері освіти визначає по-перше Закон України «Про Кабінет Міністрів України», Закон України «Про Кабінет Міністрів України»⁴⁸, пунктом 2 частини 1 статті 20 якого віднесено до основних повноважень Кабінету Міністрів України у сферах соціальної політики, охорони здоров'я, освіти, науки, ... наступні: а) забезпечує проведення державної політики зайнятості населення, розроблення та виконання відповідних державних програм, вирішує **питання профорієнтації, підготовки та перепідготовки кадрів**, ... (абзац 5); б) забезпечує проведення державної політики у сферах охорони здоров'я, ... **освіти**, фізичної культури і доступність для громадян послуг медичних, **освітніх** та фізкультурно-оздоровчих закладів (абзац 6); в) забезпечує розроблення і здійснення заходів щодо створення матеріально-технічної бази та інших умов, необхідних для розвитку охорони здоров'я, **освіти**, ... (абзац 8); г) забезпечує проведення науково-технічної політики, розвиток і зміцнення науково-технічного потенціалу України, роз-

⁴⁸ Відомості Верховної Ради. – 2014. - № 13. - ст.222.

роблення і виконання загальнодержавних науково-технічних програм (абзац 10); д) вживає заходів щодо вдосконалення державного регулювання у науково-технічній сфері, стимулювання інноваційної діяльності підприємств, установ та організацій (абзац 11); е) визначає порядок формування та використання фондів для науково-технічної діяльності (абзац 12).

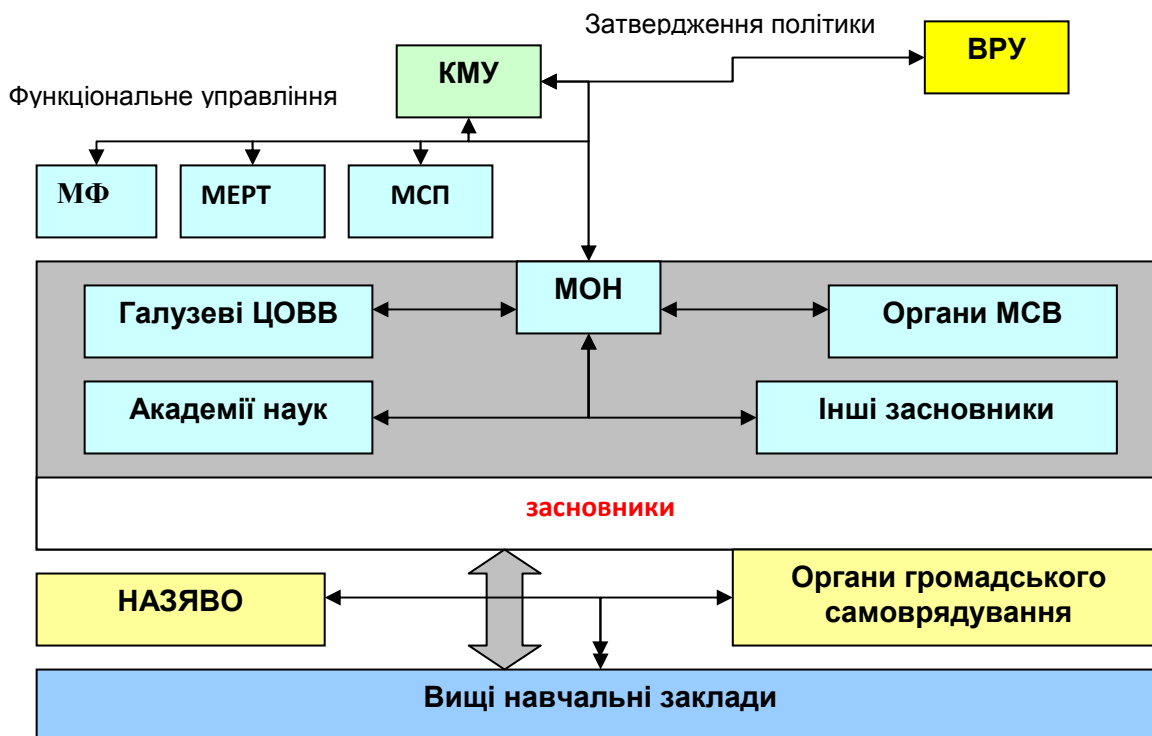
Основні функціональні обов'язки та права в основному визначаються для наведених в табл. 6 типів суб'єктів управління відповідними статтями Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII:

- 1) Кабінету Міністрів України – частиною 2 статті 12;
- 2) центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки – частиною 1 статті 13;
- 3) Державними органами, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади – частиною 2 статті 13, а також з урахуванням особливостей для державних органів, до сфери управління яких належать вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади із специфічними умовами навчання), військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, сформульованих у частині 4 статті 13;
- 4) повноваження органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади – у статті 14;
- 5) загальні повноваження засновників вищих навчальних закладів – у статті 15;
- 6) повноваження органів громадського самоврядування вищого навчального закладу визначається – у статті 39, а також студентського самоврядування – у статті 41; 8) повноваження Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти – у статті 18.

Загальний правовий статус вищого навчального закладу визначається – у статті 27 Закону.

Органіграма системи управління вищою освітою України наведена на рис. 6.

Рис. 6. Органіграма системи управління у сфері вищої освіти України

Інші повноваження центральних органів виконавчої влади в сфері управління вищою освітою визначаються положеннями про відповідний орган.

Другий варіант. За підпорядкуванням на початку 2014/15 навчального року 664 вищих навчальних закладів належали до сфери управління таких центральних органів влади:

- Міністерства аграрної політики та продовольства України – 38 ВНЗ, у т.ч. 14 університетів, 2 академії, 13 коледжів та 9 технікумів;
- Міністерства освіти і науки України – 237 ВНЗ, у т.ч. 93 університети, 20 академій, 5 інститутів, 72 коледжі, 6 училищ та 41 технікум;
- Міністерства оборони України – 4 ВНЗ, у т.ч. 1 університет, 2 академії та 5 інститутів;
- Міністерства соціальної політики України – 2 ВНЗ, у т.ч. 1 інститут та 1 технікум;
- Міністерства культури України – 24 ВНЗ, у т.ч. 3 університети, 5 академій, 3 коледжі та 13 училищ;
- Міністерства охорони здоров'я України – 36 ВНЗ, у т.ч. 10 університети, 3 академії, 16 коледжів та 7 училищ;
- Міністерства інфраструктури України – 2 училища;
- Міністерства внутрішніх справ України – 5 ВНЗ, у т.ч. 4 університети та 1 академія;
- Держагенство лісових ресурсів 1 (коледж);
- Українська державна корпорація «Укрбуд» – 5 (коледжі);
- Служби безпеки України – 1 академія тощо.

Місцевим органам влади підпорядковувалось 189 ВНЗ комунальної форми власності, у т.ч. 179 ВНЗ I-II р.а, 10 – III- IV р.а.

Працювало 144 ВНЗ приватної форми власності, у т.ч. 39 університетів, 10 академій, 48 інститутів, 37 коледжів, 2 училища та 8 технікумів. У т.ч. у підпорядкування Центральної спілки споживчих товариств України працювало 20 ВНЗ, зокрема – 1 університет, 1 академія, 3 інститути, 12 коледжів та 3 технікуми.

Третій варіант. У Переліку державних замовників на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2014 році⁴⁹ наведено 38 центральних органів державної влади – головних розпорядників коштів, які здійснювали видатки Державного бюджету на: 1) – підготовку фахівців, науково-педагогічних кадрів; 2) – підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта), а саме: Верховний Суд (2); Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ (2); Вищий адміністративний суд (2); Конституційний Суд (2); Генеральна прокуратура (1,2); Міністерство внутрішніх справ (1,2); Міністерство енергетики та вугільної промисловості (1); Міністерство економічного розвитку і торгівлі (1,2); Міністерство закордонних справ (1,2); Міністерство культури (1,2); Міністерство оборони України (1,2); Міністерство освіти і науки (1,2); Міністерство охорони здоров'я (1,2); Міністерство екології та природних ресурсів (1,2); Мінсоцполітики (1,2); Мінагрополітики (1,2); Мінфін (1,2); Міндоходів (1,2); Мін'юст (1,2); СБУ (1,2); Господарсько-фінансовий департамент Секретаріату Кабінету Міністрів України (2); Державне управління справами (1,2); Державна судова адміністрація (2); ДСНС (1,2); Держлісагентство (1); Держкомтелерадіо (2); Держатомрегулювання (2); Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (1); Нацдержслужба (1,2); Національна академія наук (1,2); Національна академія педагогічних наук (1,2); Національна академія медичних наук (1,2); Національна академія мистецтв (1); Національна академія правових наук (1); Національна академія аграрних наук (1,2); Слу-

⁴⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 11 червня 2014 р. № 212 «Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2014 році» // Офіційний вісник України від 11.07.2014 - 2014 р., № 53, стор. 47, стаття 1412.

жба зовнішньої розвідки (1,2); Головне управління розвідки Міноборони (1,2); Управління державної охорони (1,2).

4. Академічний персонал

Єдиного підходу до визначення академічного персоналу⁵⁰ ВНЗ в Україні немає. Перший підхід в нормовано частиною 1 статті 52 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII визначає наступні 4 категорії учасників освітнього процесу у ВНЗ: 1) наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники; 2) здобувачі вищої освіти та інші особи, які навчаються у вищих навчальних закладах; 3) фахівці-практики, які залучаються до освітнього процесу на освітньо-професійних програмах; 4) інші працівники ВНЗ. Тобто лише перша та третя категорії безпосередньо можна віднести до академічного персоналу. Стаття 53 цього Закону надає наступні визначення: 1) Науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у ВНЗ провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність; 2) Педагогічні працівники - це особи, які за основним місцем роботи у ВНЗ провадять навчальну, методичну та організаційну діяльність; 3) Наукові працівники - це особи, які за основним місцем роботи та відповідно до трудового договору (контракту) професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-організаційну діяльність та мають відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання. Частина 1 статті зазначеного Закону надає перелік основних посад науково-педагогічних працівників ВНЗ: 1) керівник (ректор, президент, начальник, директор); 2) заступник керівника (проректор, віце-президент, заступник начальника, заступник директора, заступник завідувача), діяльність якого безпосередньо пов'язана з освітнім або науковим процесом; 3) директор (начальник) інституту, його заступники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з освітнім або науковим процесом; 4) декан (начальник) факультету, його заступники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з освітнім або науковим процесом; 5) директор бібліотеки; 6) завідувач (начальник) кафедри; 7) професор; 8) доцент; 9) старший викладач, викладач, асистент, викладач-стажист; 10) науковий працівник бібліотеки; 11) завідувач аспірантури, докторантури.

За другим підходом, реалізованим у постанові Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 р. № 1298 в нормовано перелік посад академічного персоналу на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників бюджетної сфери⁵¹. Для ВНЗ III-IV рівня акредитації виділено за посадами перелік керівних та науково-педагогічних працівників (з прив'язкою до діапазону розрядів за Єдиною тарифною сіткою): 1) Керівник закладу (22-24 розряди ЄТС); 2) Директор філіалу (19-20); 3) Учений секретар (16); 4) Керівники планово-фінансових, планово-економічних підрозділів (11-13); 5) Керівники основних підрозділів; головний інженер (10-12); 6) Керівники інших підрозділів (8-12); 7) Директор (завідувач) інституту післядиплом-

⁵⁰ Тезаурус ЮНЕСКО виділяє терміни «НТ. Керівні працівники сфери освіти» (Educational administrators) та «НТ2. Академічний викладацький персонал» (Academic teaching personnel). Руководство по формированию выборки исследования «Оценка результатов обучения в высшем образовании (АНЕЛО)», которое проводит Организация экономического сотрудничества и развития (октябрь 2011 г.) дает определение: термин «академический персонал», «преподавательский состав» или «преподаватели» охватывает целый ряд различных должностей. Их неполный список включает следующие должности: постоянный руководитель группы (куратор), младший преподаватель, преподаватель, старший преподаватель, доцент, профессор, методист, научный сотрудник, стипендиат, старший научный сотрудник, почетный научный сотрудник, сессионный преподаватель, сессионный младший преподаватель, лицо, отмечающее присутствующих, экзаменатор, научный руководитель, лектор, главный стипендиат, член профессорского совета, научный сотрудник с ученой степенью, заведующий, заведующий кафедрой, декан, директор, проректор, вице-ректор и ректор. См.: http://www.hse.ru/data/2012/02/02/1262749085/27%20Sampling%20Manual_rus+.doc

⁵¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 р. № 1298 «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» // Офіційний вісник України від 20.09.2002 — 2002 р., № 36, стор. 65, стаття 1699

ної освіти; керівник навчально-наукового або науково-виробничого інституту (15-21); 8) Декан; завідувач кафедри; професор; доцент (18-22); 9) Викладачі (15-18). Як можна бачити відокремлення керівного та викладацького персоналу ВНЗ у вищезазначеній постанові у явному вигляді не зроблено. Не вирішує питання виділення академічного персоналу й норма, що встановлена у підпункті г) підпункту 3 пункту 3 щодо доплат працівникам за науковий ступінь: доктора наук - у граничному розмірі 25 відсотків посадового окладу (ставки заробітної плати); кандидата наук - у граничному розмірі 15 відсотків посадового окладу (ставки заробітної плати), оскільки встановлено, що зазначені доплати встановлюються працівникам, якщо їх діяльність за профілем збігається з наявним науковим ступенем. Відповідність вченого звання та наукового ступеня профілю діяльності працівника на займаній посаді визначається керівником установи, закладу або організації.

Третій підхід реалізований постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2004 р. № 257 де перелік посад працівників ВНЗ III-IV рівня акредитації та наукових підрозділів в їхньому складі сформовано із позицій реалізації прав на призначення пенсій та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію з трьох категорій посад: 1) керівник (ректор, президент, начальник тощо); заступник керівника (перший проректор, проректор, перший віце-президент, віце-президент) з науково-педагогічної, наукової роботи; декан; завідувач кафедри; професор; доцент; директор бібліотеки; науковий працівник бібліотеки; старший викладач; викладач, асистент; 2) керівник (завідувач, начальник, директор), заступник керівника (завідувач, начальника, директора) наукового підрозділу (інституту, частини, відділу, лабораторії, сектору, бюро, групи); 3) головний науковий співробітник; провідний науковий співробітник; старший науковий співробітник; науковий співробітник; молодший науковий співробітник, учений секретар⁵².

4.1. Наукові та науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів України

На початок 2014/2015 навчального року у вищих навчальних закладах України I-II рівнів акредитації працювали 30593 (2013/2014 н.р. – 36254) викладачі (з них 25553 штатних, 2013/14 н.р. – 30766). З них педагогічних працівників – 30425 (36126) чол. (у т.ч.: 949 кандидатів наук, 49 докторів наук), науково-педагогічних працівників – 168 (128) чол. (у т.ч.: 126 кандидатів наук, 17 докторів наук). Протягом 2000-2013 рр. у вищих навчальних закладах України I-II рівнів акредитації відбулося суттєве скорочення працівників (майже в 1,3 рази) – на початок 2000/2001 навчального року в них працювало 47,7 тис. викладачів.

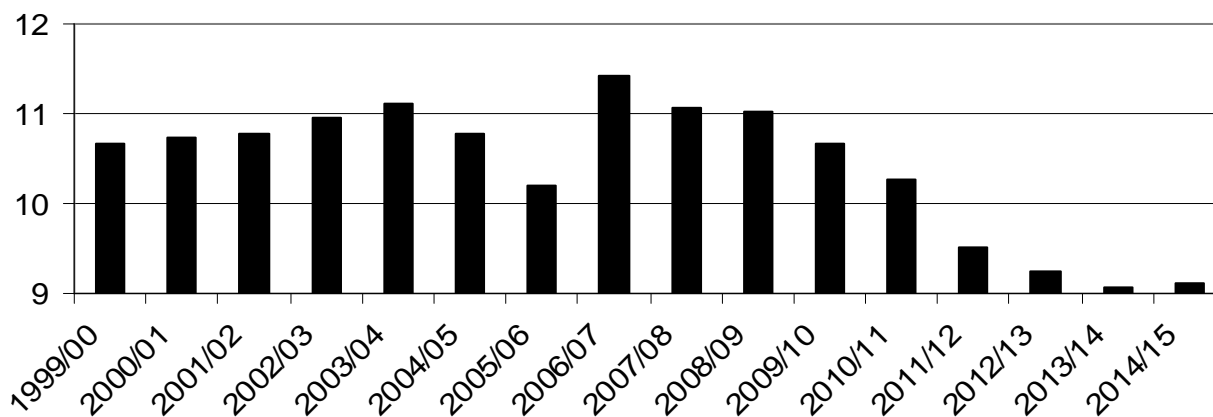
У вищих навчальних закладах України III-IV рівнів акредитації працювали 137993 (2013/2014 н.р. – 158521) викладач (з них 120764 штатних, 2013/2014 н.р. – 138330). З них: 20796 (2013/2014 н.р. – 23274) педагогічних працівників (у т.ч.: 796 кандидатів наук, 35 докторів наук) та 117197 (2013/2014 н.р. – 135247) науково-педагогічних працівників (у т.ч.: 62158 кандидатів наук, 12682 докторів наук). На відміну від вищих навчальних закладів України I-II рівнів акредитації, де чисельність академічного персоналу зменшувалась, у вищих навчальних закладах України III-IV рівнів акредитації чисельність професорсько-викладацького складу збільшилась (майже в півтора рази).

Скорочення багатьох показників національної системи вищої освіти України: кількості ВНЗ, кількості студентів, викладачів тощо, що відбувається по-різному у часі, призводить або до появи нових диспропорцій, або до посилення наявних. Так, можна відзначити певну нестійкість протягом останніх років достатньо важливого показника

⁵² Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2004 р. № 257 «Про затвердження переліку посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, організацій, вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»» //Офіційний вісник України від 26.03.2004 — 2004 р., № 10, стор. 90, стаття 590.

«Чисельність студентів денного навчання на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника у ВНЗ III-IV рівня акредитації». На рисунку можна виділити декілька трендів: перший – з 1999/2000 н.р. по 2003/2004 н.р. збільшення показника, другий – різке падіння протягом двох років, за яким у 2006/2007 н.р. показник максимізується, третій – протягом 8 років різке його зменшення (майже на 2 процентних пункти). Можна вести розмову про те, що у поточному навчальному році вища школа України в середньому має найменшу кількість студентів на одного викладача (рис. 7).

Рис. 7. Кількість студентів денного навчання на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника у ВНЗ III-IV рівня акредитації

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України.

Історично нормативи чисельності студентів денної форми навчання на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника змінювались.

До 1936 р.: розрахунок у відповідності з нормативами навчального навантаження по кожній посаді науково-педагогічного працівника (Наркомпрос СРСР переглядав нормативи щорічно).

1936-1950 рр.: планувався середньорічний приведений контингент студентів (співвідношення числа студентів та науково-педагогічного працівника по кожному ВНЗ, що склалося фактично). Денна форма навчання - 1:2, заочна - 1:4.

1950-1960 рр.: відбулася уніфікація штатних коефіцієнтів. Різниця в значенні коефіцієнтів по ВНЗ коливалась в межах 10% від середнього

1960-1970 рр.: збільшення чисельності студентів призвело до збільшення коефіцієнту до 1:6.

1980-1990 рр.: за умов зростання навантаження і трудовитрат науково-педагогічного працівника через ускладнення змісту та структури підготовки Міністерство вищої освіти СРСР зменшило число видів нормованого навантаження та надало їм рекомендаційний характер), кожен ВНЗ встановлював їх самостійно. Коефіцієнт в середньому складав 1:8.

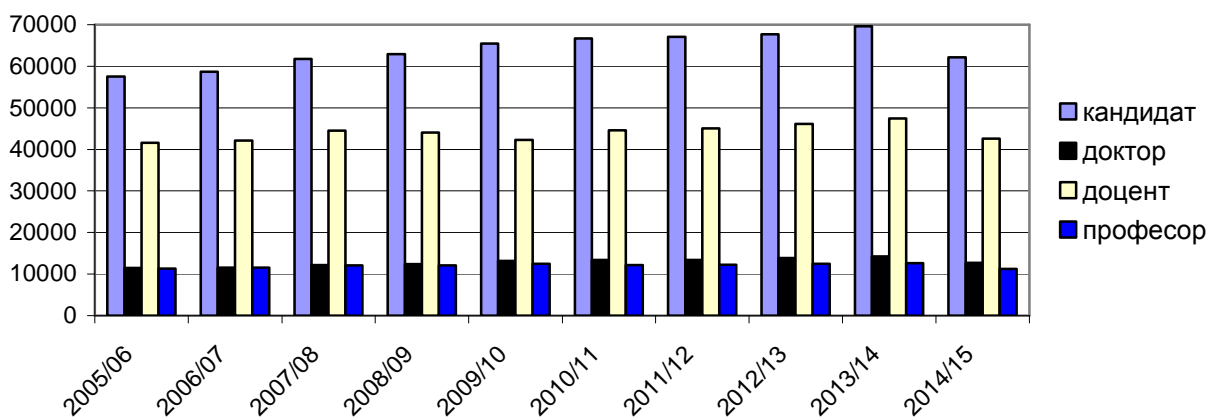
З 2002 р. до нинішнього часу: нормативи чисельності науково-педагогічних працівників затверджено урядовою постановою⁵³ (окремо за 95 напрямками підготовки (спеціальностями). Мінімальне навантаження для бакалаврату 1:3,5 плановано для музичного мистецтва, максимальне 1:13,5 – для філології і туризму. Норматив для

⁵³ Постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. N 1134 «Про затвердження нормативів чисельності студентів (курсантів), аспірантів (ад'юнктів), докторантів, здобувачів наукового ступеня кандидата наук, слухачів, інтернів, клінічних ординаторів на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника у вищих навчальних закладах III і IV рівня акредитації та вищих навчальних закладах післядипломної освіти державної форми власності» // Офіційний вісник України від 06.09.2002 — 2002 р., № 34, стор. 35, стаття 1574

спеціаліста і магістра зменшував коефіцієнт на 10 і 50 відсотків; для вечірньої форми - збільшував вдвічі, для заочної та дистанційної - у 4 рази. Для іноземних студентів денної форми навчання коефіцієнт зменшуються на 15 відсотків. Штатна чисельність науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III і IV рівня акредитації та вищих навчальних закладів післядипломної освіти державної форми власності, визначена згідно із затвердженими цією постановою нормативами, вважається граничною.

У 2013 р. у вищих та інших навчальних закладах працювало 73,8% спеціалістів вищої кваліфікації України, у наукових та науково-технічних організаціях і установах, академіях, їхніх філіях, відділеннях та наукових центрах – 16,7%, у лікувальних закладах – 2,4%, в органах державної та місцевої влади – 2,4 тис. осіб. У ВНЗ в 2013 році працювало 11638 докторів наук (70,7% докторів наук, зайнятих в економіці України) та 65882 кандидатів наук (73,1% кандидатів наук, зайнятих в економіці України)⁵⁴. У 2013/2014 навч. році у вищій школі України працювала максимальна кількість (за час спостереження) науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації (рис. 8).

Рис. 8. Наукові ступені та вчені звання науково-педагогічних працівників ВНЗ III- IV р.а., осіб

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України.

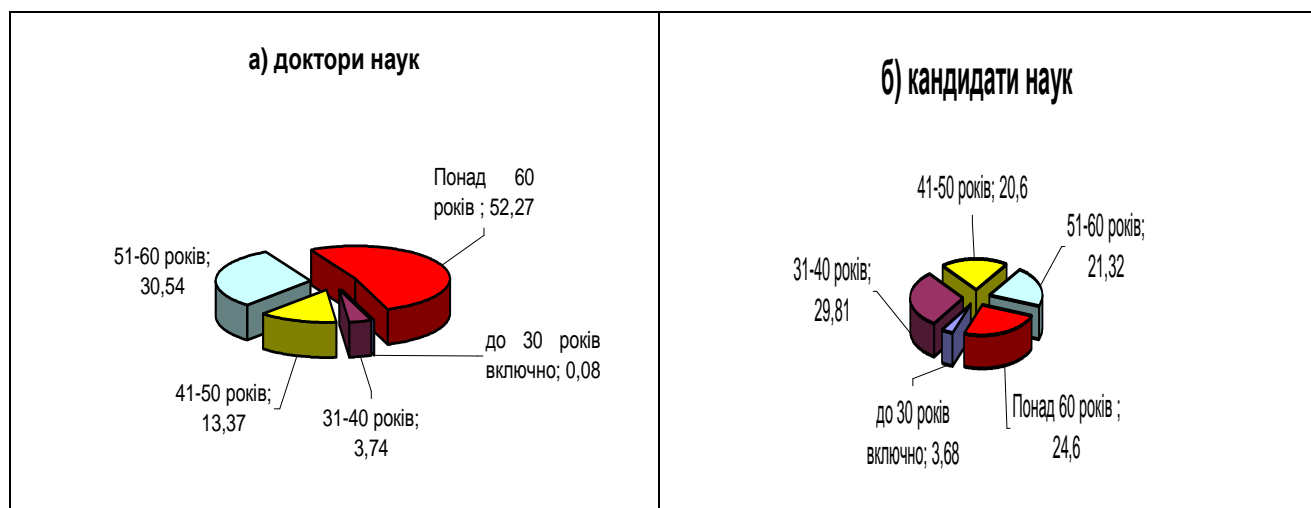
Майже третина докторів наук працювало постійно (66,8% - штатні працівники, сумісники – 33,2% у 2012 році), 85,8% кандидатів наук працювали на штатних посадах, 14,2% - були сумісниками.

Сучасний академічний персонал ВНЗ має дещо викривлену вікову структуру. Серед працюючих у закладах вищої освіти докторів наук найбільший відсоток склали особи віком понад 60 років (52,27%), а кандидатів наук у вікових категоріях 31-40 років (29,8%) та понад 60 років (24,6%) (рис. 9).⁵⁵

⁵⁴ Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 314 с.

⁵⁵ Освіта України – 2012: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність міністерства освіти і науки, молоді та спорту України у 2012 році / Уклад.: О.А. Удод, К.М. Левківський, В.П. Погребняк та ін. – К.: 2013. – 416 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/MON_Osvita-Ukr_2012_ukr_\(038-13\)_V_indd.pdf](http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/MON_Osvita-Ukr_2012_ukr_(038-13)_V_indd.pdf)

Рис. 9. Розподіл контингенту науково-педагогічних працівників ВНЗ III- IV р.а. за віком, 2013 р., % від загальної чисельності

Підвищення кваліфікації працівників за місцем навчання та видом економічної діяльності «Освіта» у 2013 році пройшли 180,4 тис. осіб (майже кожний десятий працівник), у т.ч. 165,5 тис. працівників - у навчальних закладах⁵⁶.

Статус професорсько-викладацьких кадрів. Найбільш актуальним питанням національної системи вищої школи України є питання щодо статусу викладача. В Україні він традиційно поєднується із рівнем заробітної плати, яка є невисокою. Разом з тим, соціальний статус викладача не є високим також і в розвинених країнах. Ця важка креативна праця є недооціненою в суспільстві, навіть там, де зарплата викладача (професора) вище середньої по країні.

В сучасному світі, на відміну від стану в XIX – початку XX ст., соціальний статус викладача досить низький. Автор відомої книги «Кризис образования в современном мире» Филипп Кумбс⁵⁷ так характеризує зв'язок зарплати педагога та якості сучасних педагогічних кадрів: якщо платити педагогу зарплату нижче середньої по економіці, то система освіти отримує з ринку праці найгірші кадри (негативний відбір), якщо тримати зарплату на рівні середньої в країні – то середні, але якщо платити педагогам вище середньої зарплати, то виникає певна вірогідність залучення в систему освіти кращих.

Ректор ДУ-ВШЕ Я.І.Кузьминов в доповіді «Ресурси освіти» на Всеросійській конференції «Освіта і суспільство» окресливши ресурсні причини деформації в системі вищої освіти, відзначив, що «оплата викладачів відстає від альтернатив у 2-3 рази і веде до негативного відбору. Починаючи з 90-х рр. система освіти виштовхує людей з високим потенціалом і кваліфікацією», а також вказав на наслідки цього негативно-го відбору: «відсутність інновацій; корупційний потенціал; викладач-науковець, викладач-вихователь заміщається викладачем з психологією погодинниками або навіть гірше – корупціонером»⁵⁸.

⁵⁶ Праця України у 2013 році. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 336 с.

⁵⁷ Кумбс, Г. Филипп. Кризис образования в современном мире: системный анализ / Ф. Г. Кумбс; пер. с англ. С. Л. Володиной, В. А. Кузнецова, С. П. Романовой. – М.: Прогресс, 1970. – 261 с.

⁵⁸ Кузьминов Я.И. Ресурсы образования // Мониторинг экономики образования: ГУ-ВШЭ: Ин-т статистических исследований экономики знаний, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://education-monitoring.hse.ru/news.html>

Внутрішня мобільність. Українська професура має проблеми із внутрішньою мобільністю. Проведене у 2013 році соціологічне дослідження виявило, що майже половина (48%) викладачів працюють в тому ВНЗ, який вони закінчували⁵⁹.

Середнє тижневе аудиторне навантаження. Проведене у 2013 році соціологічне дослідження показало, що середнє тижневе аудиторне навантаження українського викладача є достатньо високим за міжнародними порівняннями та становить у середньому 18 академічних годин на тиждень⁶⁰. Цей показник дещо різниться залежно від спеціальності: найбільше викладають викладачі природничих дисциплін (19,7 годин на тиждень) та викладачі технічних дисциплін (19,2 год.), а найменше – викладачі комп'ютерних наук та інформатики (ІТ- спеціалісти) (14 год.). Навантаження українських викладачів є суттєво вищим, ніж у їхніх західних колег⁶¹, та вищим навіть, ніж у країнах з менш розвиненими системами вищої освіти⁶².

Доходи. Проведене у 2013 році соціологічне дослідження українських викладачів ВНЗ показало, що 43% з них отримують місячний дохід менше 3000 грн., в той час як середня заробітна плата по Україні у першому півріччі 2013 року склала 3143 грн. Всього 16% викладачів отримують місячний дохід вищий за 4500 грн., тому не дивно, що 69% українських викладачів відносять низькі зарплати до основних проблем в освіті. При цьому доходи всередині викладацької спільноти різняться в залежності від низки параметрів. По-перше, доходи викладачів суттєво відрізняються за гендерною ознакою: жінки-викладачі заробляють менше за викладачів-чоловіків. Вищий за 4500 грн. дохід отримують 23,9% чоловіків і всього 12% жінок, в той час як менше 3000 грн. отримує майже половина викладачок і 41,3% викладачів. Дохід 3000-4500 грн отримує приблизно однакова кількість чоловіків та жінок – 34,8% та 38,16% відповідно. По-друге, дохід викладача відрізняється в залежності від наукової галузі. Так, в Україні найвищі доходи отримують представники ІТ спеціальностей, з яких майже третина заробляє більше 4500 грн. і майже половина - 3000-4500 грн. За ними йдуть економісти і правники. Серед інших спеціальностей доволі рівномірний розподіл тих, хто отримує менше 3000 грн., їх частка коливається в межах 45-52%. Крім того, серед усіх спеціальностей найменшу частку тих, хто отримує більше 4500 грн., складають викладачі природничих дисциплін – всього 12%. Такі відмінності, зокрема, залежать від додаткової зайнятості викладачів різних спеціальностей. Так, додатковий дохід найчастіше отримують викладачі ІТ-дисциплін (38%), найрідше – технічних (15%) та природничих (8%). Цікаво, що викладачі економічних та правничих дисциплін отримують його не так часто, лише у 19% випадків. В цілому ж 80% викладачів живуть виключно за рахунок коштів, отриманих від роботи у своєму університеті. Решта отримує додатковий дохід від викладання в іншому виші (26%), від проведення досліджень і наукової роботи (25%), професійної не-викладацької роботи за спеціа-

⁵⁹ Звіт за результатами соціологічного опитування "Соціально-економічний та професійний портрет українського викладача" Центр дослідження суспільства, 2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/002/original/csr_-_teachers_-_report_-_final.pdf?1386338539

⁶⁰ Звіт за результатами соціологічного опитування "Соціально-економічний та професійний портрет українського викладача" Центр дослідження суспільства, 2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/002/original/csr_-_teachers_-_report_-_final.pdf?1386338539

⁶¹ Американська асоціація університетських професорів встановлює верхню межу обсягу викладання: 12 годин/тиждень на бакалаврських програмах; не більше 9 годин/тиждень при викладанні повністю чи частково на рівні магістратури чи вище. При цьому асоціація вказує, що при такому навантаженні не варто очікувати значних досягнень у науковій роботі викладача. Оптимальним же асоціація вважає 9 годин на бакалаврському рівні й 6 – при викладанні в бакалавраті-магістратурі чи просто в магістратурі. В Ізраїлі існують різні норми аудиторного навантаження: для більш орієнтованих на викладання коледжів – не вище, ніж 12-16 годин, а університетські викладачі, більш орієнтовані на дослідження, викладають до 8 годин на тиждень.

⁶² В Індії встановлений ліміт на аудиторне навантаження старших викладачів 16 годин на тиждень, доцентів і професорів - 14 годин в Малайзії – 18 годин на тиждень.

льністю (20%). Менше 10% отримують додаткові надходження від не-викладацької роботи за іншою спеціальністю, репетиторства та аспірантури/докторантури. Потретьє, існує суттєва залежність між рівнем доходу та науковим ступенем і званням викладача, що є доволі очікуваним. 75% викладачів без наукового звання заробляють менше 3000 грн., і всього 4% - більше 4500. Ситуація з професорами майже повністю обернена: 4% заробляє менше 3000 грн. і 84% - більше 4500 грн.

Український викладач має достатньо обмежені можливості отримання додаткових доходів. Джерелами додаткових доходів викладачі вказали: викладання в іншому ВНЗ – 26% опитаних, проведення НДДКР – 25%, професійна не-викладацька робота за спеціальністю – 20%, професійна не-викладацька робота за іншою спеціальністю – 9%, репетиторство – 8%, керівництво аспірантами або докторантами – 5%.

Що стосується статей витрат, пов'язаних з проведенням професійної діяльності, то викладачі усіх дисциплін витрачали більше на книги, аніж на інше забезпечення. При цьому найбільше витрачали економісти та правники (в сумі 342 грн./міс.), майже стільки ж витрачали викладачі суспільно-гуманітарних дисциплін (311 грн./міс.). Найменше в місяць витрачали викладачі ІТ дисциплін – менше 200 грн. на місяць⁶³.

4.2. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації

Мережа закладів, що здійснюють підготовку наукових кадрів достатньо стабільно розвивається: за останні вісім років (з 2005 до 2013 року) кількість аспірантур зросла на 4 % (з 496 до 518), докторантур – на 15 % (з 240 до 276). Відповідно, зросла й кількість бажаючих отримати певний науковий ступінь: кількість аспірантів – на 5 % (з 30 до 31 тис.), докторантів – на 39 % (з 1,3 до 1,8 тис.). З відривом від виробництва (очно) на початок 2014 року навчалися 16262 (2014 р. – 18366) аспіранти (58,9% загальної чисельності аспірантів), без відриву від виробництва (заочно) 11359 (2014 р. – 13116) аспірантів (41,1%) (таблиці 4 та 5).

Переважна більшість майбутніх наукових кадрів навчалася за рахунок державного бюджету, хоча питома вага аспірантів, які не платять за своє навчання, дещо зменшується (у 2005 році за рахунок державного бюджету навчалася 88 % аспірантів, то у 2014 році – 84,8 %). Можливість оплатити навчання самостійно або за рахунок інших джерел знайшли у минулому році 5,0 тис. аспірантів та 137 докторантів.

Прийом до аспірантури у 2014 році, у порівнянні з 2005 роком, зменшився більш ніж на 1/5 (з 9,7 до 7,6 тис. осіб), прийом до докторантури збільшився на 35,1 % (з 461 до 623 осіб).

Зросла кількість осіб, які закінчили аспірантуру – з 6,4 тис. осіб у 2005 році до 8,3 тис. осіб у 2013 році; кількість осіб, які закінчили докторантуру, збільшилась відповідно з 373 до 524 (2013 р. – 578) осіб (таблиці 7 і 8).

Таблиця 7. Основні показники діяльності аспірантури в Україні⁶⁴

	Кількість закладів, що мають аспірантуру	Кількість аспірантів на кінець року	Прийом до аспірантури	Випуск з аспірантури	у т.ч. з захистом дисертації
1	2	3	4	5	6
1990	291	13374	4162	3377	584
1995	374	17464	6261	3372	551
1998	397	21766	7202	4656	739
1999	399	22300	7336	5068	822
2000	418	23295	7744	5132	842

⁶³ Звіт за результатами соціологічного опитування “Соціально-економічний та професійний портрет українського викладача” Центр дослідження суспільства, 2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/002/original/csr_-_teachers_-_report_-_final.pdf?1386338539

⁶⁴ Аспіранти із зарубіжних країн у загальній чисельності аспірантів не враховані.

1	2	3	4	5	6
2001	434	24256	8027	5223	839
2002	445	25288	8463	5550	971
2003	479	27106	9022	5733	1005
2004	490	28412	9225	6100	1102
2005	496	29866	9711	6417	1171
2006	502	31293	10201	6840	1438
2007	507	32497	10286	7154	1517
2008	521	33344	10189	7343	1623
2009	525	34115	10470	7929	1826
2010	530	34653	10626	8290	1954
2011	524	34192	10306	8578	2079
2012	521	33640	9916	8499	2157
2013	518 ⁶⁵	31482	8599	8320	2173
2014	513	27622	7568	7597	1881

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні, різні випуски.

Таблиця 8. Основні показники діяльності докторантури в Україні

	Кількість закладів, що мають докторантуру	Кількість докторантів на кінець року	Прийом до докторантури	Випуск з докторантури	у т.ч. з захистом дисертації
1991	93	503	203	123	37
1995	158	1106	436	224	49
1998	187	1247	423	369	48
1999	194	1187	364	374	63
2000	209	1131	376	401	37
2001	215	1106	393	371	35
2002	225	1166	428	333	40
2003	235	1220	437	352	52
2004	246	1271	469	356	65
2005	240	1315	461	373	52
2006	241	1373	502	396	87
2007	252	1418	506	414	83
2008	249	1476	531	461	93
2009	256	1463	475	465	125
2010	263	1561	603	459	132
2011	266	1631	605	491	126
2012	271	1814	639	424	141
2013	276 ⁶⁶	1831	623	578	188
2014	264	1759	596	524	143

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні, різні випуски.

Хоча при вищих навчальних закладах працює 48 % (249) аспірантур та 62 % (172) докторантур, а при науково-дослідних інститутах, відповідно, 52 % (269) та 38 % (104), найбільш швидко чисельність аспірантів збільшується у вищих навчальних закладах, що змінює співвідношення між цими двома секторами науки: так, якщо на кінець 2000 року в секторі вищої освіти⁶⁷ було зосереджено 81,9% всіх аспірантів

⁶⁵ Із них у закладах, що перебувають у власності: державній – 482; комунальній – 6; приватній – 30.

⁶⁶ Із них у закладах, що перебувають у власності: державній – 265; комунальній – 3; приватній – 8.

⁶⁷ До сектору вищої освіти Держстат включає усі вищі навчальні заклади незалежно від підпорядкування, джерел фінансування та правового статусу, а також науково-дослідні інститути, експериментальні станції, клініки, що знаходяться під безпосереднім контролем або управлінням вищих навчальних закладів, а також організації (підприємства), що безпосередньо обслуговують вищу освіту. При цьому,

(19090 осіб), то вже в 2013 році вони склали 85,4% всієї чисельності українських аспірантів (26903 особи)⁶⁸ (таблиці 9 та 10).

Таблиця 9. Основні показники діяльності аспірантури у вищій школі України

	Кількість закладів, що мають аспірантуру	Кількість аспірантів на кінець року	Прийом до аспірантури	Випуск з аспірантури	у т.ч. з захистом дисертації, осіб/%
1990	118	8726	2764	2233	458
1995	159	13480	4961	2451	437
1998	182	17707	5907	3660	645
1999	185	18241	6066	4063	746
2000	194	19090	6313	4119	742/ 18,0 ⁶⁹
2001	200	19854	6600	4242	754
2002	207	20763	6994	4533	884
2003	235	22364	7476	4702	914
2004	235	23547	7703	4958	1005
2005	237	24897	8134	5252	1064/20,3
2006	240	26200	8578	5594	1319/23,6
2007	244	27260	8696	5902	1406/23,8
2008	245	27997	8585	6123	1518/24,8
2009	249	28705	8855	6622	1683/25,4
2010	253	29407	9052	6931	1802/26,0
2011	249	29052	8777	7271	1928/26,5
2012	251	28717	8498	7195	1992/27,7
2013	249	26903	7343	7040	2035/28,9
2014	225	23493	6429	6403	1736/27,1

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні, різні випуски.

Таблиця 10. Основні показники діяльності докторантури у вищій школі України

	Кількість закладів, що мають докторантуру	Кількість докторантів на кінець року	Прийом до докторантури	Випуск з докторантури	у т.ч. з захистом дисертації
1	2	3	4	5	6
1991	44	361	141	102	33
1995	85	836	319	160	40
1998	105	985	333	275	39
1999	110	925	277	297	48
2000	114	883	292	312	28/9,0
2001	120	851	295	291	30
2002	130	906	336	254	38
2003	140	968	354	275	42
2004	151	1019	381	281	57
2005	151	1073	379	292	43/14,7
2006	154	1121	406	317	70/22,1
2007	163	1151	403	339	77/22,7

до сектору вищої освіти сьогодні не включаються інститути НАНУ і галузевих академій (навіть якщо вони здійснюють підготовку аспірантів).

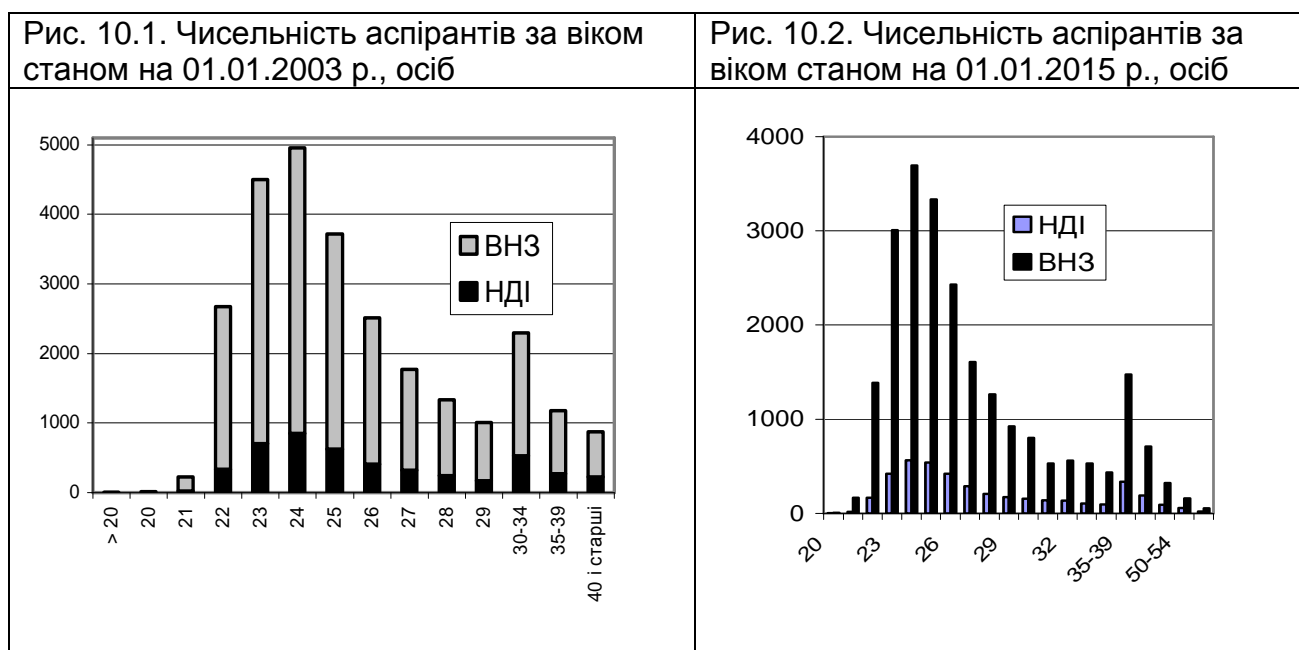
⁶⁸ Примітка: За 2000-2013 роки загальна чисельність українських аспірантів збільшилася з 23,3 тис. осіб до 31,5 тис. осіб (на 35,2% - більш ніж на третину).

⁶⁹ У знаменнику – відсоток від загальної чисельності аспірантів, що захистилися протягом року після закінчення аспірантури.

1	2	3	4	5	6
2008	157	1187	426	347	84/24,2
2009	160	1161	360	369	101/27,4
2010	165	1258	496	367	116/31,6
2011	168	1318	492	396	115/29,0
2012	168	1478	519	331	127/38,4
2013	172	1484	505	478	177/37,0
2014	162	1418	474	425	128/30,1

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні, різні випуски.

Вікова структура аспірантів та докторантів має суттєві відмінності. Так, переважна більшість (76 %) аспірантів має вік до 30 років (35 % – до 25 років, 41 % – 25-29 років), тоді як більшість докторантів (46 %) вже досягли 40 років. Окрім того, характерним є певне «постаріння» аспірантів: за 2003 – 2014 рр. дещо зменшилася чисельність аспірантів віком 22 та 23 роки та збільшилася чисельність аспірантів віком старших від 30 років (рис. 10.1 та 10.2).

Джерела даних: 1) Підготовка наукових кадрів у 2003 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 95 с. 2) Підготовка наукових кадрів у 2013 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 32 с.

Попит на підготовку аспірантів з числа громадян інших країн є невеликим. Чисельність аспірантів із зарубіжних країн станом на 01.01.2015 року складала 650 (2014 р. – 646) осіб; 264 особи було прийнято у 2014 році в аспірантуру; фактично випущено у 2014 році – 149 (2013 р. – 183) осіб. Основна частина іноземних аспірантів готувалася на комерційній основі (відповідно: навчається – 638; прийнято – 260; випущено – 147 осіб); незначна кількість готувалася за міждержавними угодами (відповідно – 12; 4; 2); за міжвузівськими угодами іноземні аспірати в Україні не готувалися. Найбільшим попитом серед аспірантів із зарубіжних країн користувалися такі галузі наук, за якими навчалася: технічні – 171; педагогічні – 109; медичні – 75 та економічні – 62 аспіранти.

Рівень розвитку національної науки визначається, в першу чергу, визнанням її представників у світі, затребуваністю виробленої ними наукової продукції, стабільністю відтворення наукової спільноти.

Судячи з кількості від'їжджаючих за кордон українських вчених і темпів зростання чисельності докторів і кандидатів наук, стан розвитку переважної більшості галузей вітчизняної науки задовільний і перспективи є «блискучими». Однак загальні по-

казники недостатньо відображають особливості проведення атестації фахівців певних наукових спеціальностей, зокрема, у найбільш проблемних, в окремих регіонах України. У Посланнях Президента України неодноразово зверталася увага на питання продуктивності праці, якості наукових досліджень, громадської вимогливості при розгляді дисертацій.

У пострадянських країнах історично склалася стійко негативна суспільна думка про діяльність систем атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (раніше – Вищих атестаційних комісій). Цьому сприяли поява значної кількості псевдовчених, розширення ринку дисертацій «за замовленням», поширення внутрішнього невдоволення більшості науковців країн з трансформаційною економікою поглибленням кризи в сферах науки і вищої освіти.

Діючий порядок національної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації значною мірою продовжує практику радянських часів, побудовану переважно на адміністративних принципах управління. Одночасно накопичений в країні досвід здійснення наукової експертизи дисертацій сприяє формуванню нової системи, в якій поєднуються демократичні основи самоврядування наукових і науково-педагогічних організацій та установ із вимогливим державним контрольно-методичним механізмом.

Зазначимо, що в сучасних умовах держава має комплекс значних соціальних і фінансових гарантій власникам наукових ступенів і вчених звань⁷⁰, чинне законодавство передбачає наявність відповідних дипломів при розгляді багатьох організаційно-кадрових питань, що *a priori* зумовлює право держави щодо регулювання цього процесу.

Однією з новацій, введених Законом України «Про вищу освіту» (від 1 липня 2014 року № 1556-VII)⁷¹, є закріплення у освітньому праві суспільно-правових відносин, пов'язаних із суттєвою модернізацією регулювання діяльності підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації⁷².

Встановлення Законом України «Про вищу освіту» (№ 1556-VII) нових суб'єктів правовідносин – докторів філософії (третьій освітньо-науковий рівень вищої освіти) та докторів наук як наукового рівня вищої освіти потребує, по-перше, прискіпливої ревізії чинного законодавства, що регламентує питання підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, по-друге, його адаптації з метою врахування особливостей праці цих суб'єктів правовідносин в національній економіці, зокрема – у науковій та науково-педагогічній сферах.

5. Здобувачі вищої освіти

Стаття 61 Закону про вищу освіту (2014 р.) визначає дві групи осіб, які навчаються у ВНЗ: 1) здобувачі вищої освіти; 2) інші особи, які навчаються у ВНЗ.

Здобувачами вищої освіти є: 1) студент; 2) курсант; 3) аспірант; 4) ад'юнкт; 5) докторант.

⁷⁰ Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2002 р. № 1298 «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» встановлено доплати за вчене звання: професора – 33 відсотки; доцента, старшого наукового співробітника – 25 відсотків; за науковий ступінь: доктора наук – 25 відсотків; кандидата наук – 15 відсотків (у граничному розмірі посадового окладу (ставки заробітної плати)).

⁷¹ Голос України від 06.08.2014 — № 148 (Закон набрав чинності 06.09.2014 р.)

⁷² Як й багато законів України, даний закон є актом рамкового типу, який встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях. Разом з тим, зазначений Закон, порушуючи стилістику законодавчого акту рамкового типу, який має визначати виключно *засади функціонування системи* (зокрема – атестаційної діяльності), наводить норми прямої дії, більш притаманні підзаконним актам. Зазначимо, що саме ці положення, з одного боку, жорстко законодавчо регламентуючи діяльність органів управління надають чіткості атестаційному процесу та унеможливають прийняття поверхових, ситуативних рішень, а з іншого – викликають найбільше негативних зауважень та критичних пропозицій від академічної спільноти.

До інших осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, належать: 1) слухач; 2) асистент-стажист; 3) інтерн; 4) лікар-резидент; 5) клінічний ординатор.

5.1. Структура вищої освіти України

За чинним Законом України «Про вищу освіту» структура вищої освіти України (бакалавр, магістр, доктор філософії) відповідає міжнародній стандартній класифікації освіти МСКО-2011. Віднесення до вищої освіти наукового рівня доктора наук не суперечить МСКО. Класифікація галузей освіти (галузей знань в українському законодавстві) відповідає МСКО-2013.

Є певні проблеми із затвердженням переліком спеціальностей, зокрема, відсутній системний підхід до виділення певного напрямку у спеціальність⁷³. Враховуючи, що ліцензія має видаватися на здійснення освітньої діяльності за спеціальністю, запровадження вузьких спеціальностей звужує обсяг автономних прав ВНЗ.

Щодо орієнтації програм і кваліфікацій вищої освіти, то не запроваджено наскрізних (від бакалаврського до докторського рівнів) двох їхніх орієнтацій – академічної і професійної (прикладної).

Окремий стратегічний напрям удосконалення структури сфери вищої освіти – її інституційна концентрація, укрупнення вищих навчальних закладів. Інституційна спроможність закладів має бути підсилена шляхом їх об'єднання в більш потужні. Нинішня мережа вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації (за старим Законом) може бути скорочена, а переважна більшість позабазових структурних підрозділів ліквідована.

Для виправлення галузевої деформації вищої освіти можна, як передбачено новим Законом, використовувати механізм державного замовлення, однак, цей механізм може виявитися недостатнім, оскільки майже половину прийому студентів фінансує населення. Для усунення надмірної розпорошеності, паралелізму й дублювання, перекосів у підготовці фахівців з вищою освітою доцільно повною мірою застосувати інструмент ліцензування.

5.2. Контингент студентів

Перш за все нестійкий стан національної системи вищої освіти України пов'язаний із значними складнощами з формуванням контингенту студентів, що проявилися останніми роками. Значну проблему по-перше, складає демографічна криза, що продовжується. По-друге, українські університети починають відчувати конкуренцію за кращого студента з боку університетів різних країн. Втретє, останні два роки на структуру студентського контингенту впливають події, пов'язані із Кримом, Донецьком та Луганськом.

Формування контингенту здобувачів освіти представляє для ВНЗ певну проблему, пов'язану не тільки з забезпеченням відбору кращих студентів (як й для всіх університетів світу), а й з постійною модернізацією правил прийому, які щорічно змінюються.

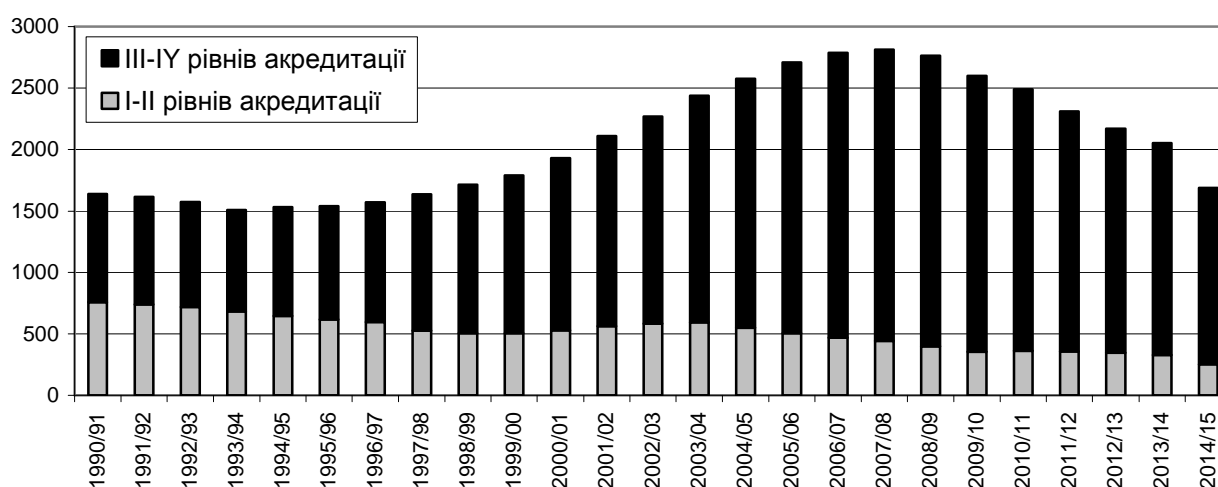
У 2014/15 навчальному році було прийнято на початковий цикл навчання у вищій навчальні заклади: I-II рівнів акредитації – 69,5 тис. (190,1 тис.); III-IV рівнів акредитації – 361,1 тис. (346,4 тис.), випущено – 79,1 тис. (148,6 тис.) та 405,4 тис. осіб (273,6 тис.) відповідно⁷⁴.

⁷³ Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 затверджено новий перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти (набирає чинності з 1 вересня 2015 року) згідно з яким підготовка буде здійснюватися за 27 галузями знань по 114 спеціальностям. Див.: Офіційний вісник України від 22.05.2015 — 2015 р., № 38, стор. 194, стаття 1147.

⁷⁴ *Джерело даних*: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2014. – 165 с.; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2000/2001 навчального року. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2001. – 84 с.

У 2007/2008 навчальному році у ВНЗ України вчилася максимальна кількість студентів (2813,8 тис. студентів), протягом останніх років спостерігається зменшення кількості студентів у ВНЗ. Ця тенденція буде продовжуватись (рис. 11).

Рис. 11. Кількість студентів у вищих навчальних закладах на початок навчального року, тис. осіб

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації за 25 останніх років стійко скорочували контингенти учнів та студентів – максимум показників був досягнутий у 1990/1991 навчальному році: чисельність – 757 тис. учнів та студентів; прийом – 241 тис. осіб; випуск – 228,7 тис. осіб. Кількісні показники контингенту учнів та студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації на початок 2014/2015 навчального року скоротились майже на третину та досягли відповідно показників 1990/1991 навчального року: чисельності – 33,2%; прийому – 28,8%; випуску – 34,6% (таблиця 11).

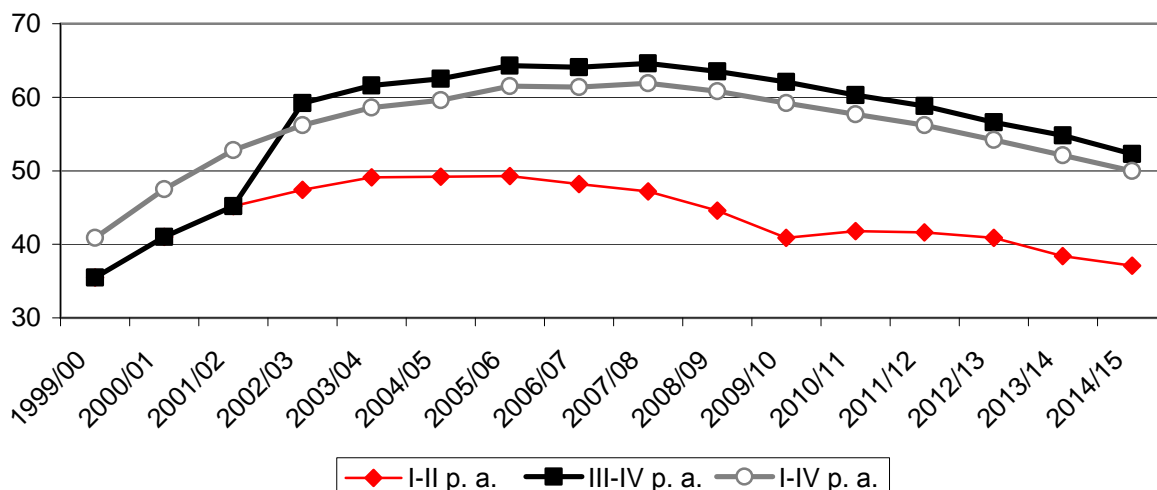
Таблиця 11. Показники скорочення контингенту студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації

	Кількість студентів	Прийом студентів	Випуск студентів
Навч. рік, у якому показник набув максимуму	2007/2008	2006/2007	2010/2011
Тривалість спаду, років	7	8	4
Глибина спаду (скорочення у порівнянні з максимальним показником), %	39,4	42,6	25,4
Швидкість спаду (середньорічний темп зниження), %	5,6	5,3	24,3

Джерело даних: Держстат України, розрахунки авторські.

З 1995 р. ринкові відносини достатньо широко запроваджувалися в діяльність ВНЗ – почала стрімко зменшуватися питома вага контингенту студентів, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, стрімко збільшувалася питома вага студентів, які навчалися за рахунок коштів фізичних осіб. На початку XXI століття питома вага студентів, що навчалися у ВНЗ III-IV рівнів акредитації перевищила половину загального контингенту студентів. Зазначене нарощування питомої ваги студентів – «контрактників» продовжувалась до 2007/08 навчального року, після чого тренд став від'ємним, питома вага «контрактників» почала знижуватися достатньо швидкими темпами, за наступні сім років падіння склало майже 15 в.п. (рис. 12).

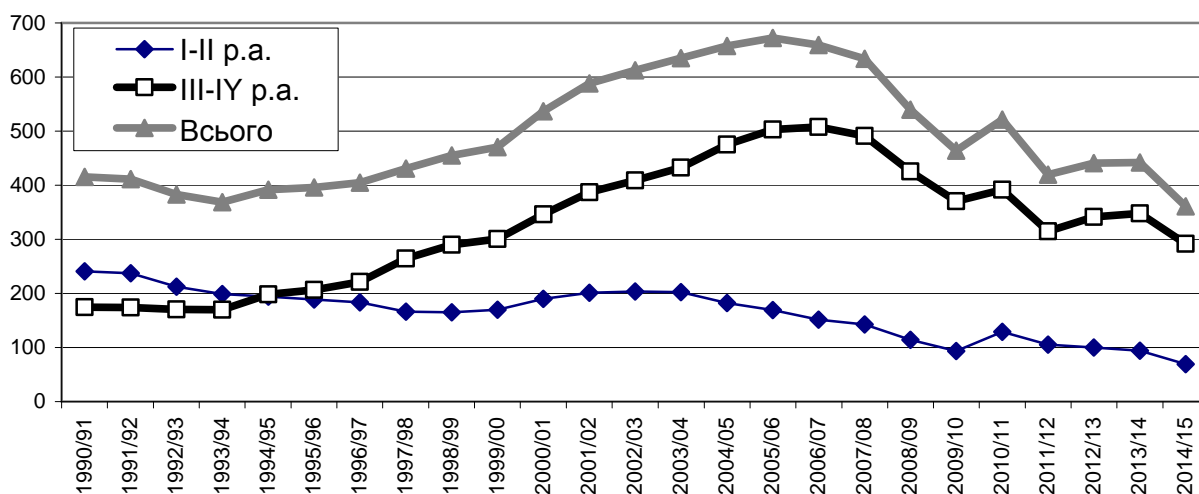
Рис. 12. Питома вага студентів, які навчалися за рахунок фізичних осіб, %

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Зазначене скорочення контингенту відбувалося у першу чергу за рахунок скорочення прийому (рис. 13).

Рис. 13. Прийом студентів до вищих навчальних закладів України (I-IV рівнів акредитації)

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Примітка. Починаючи з 2004/05 навчального року наводяться дані про прийом на початковий цикл навчання (тобто про студентів, які тільки розпочали навчання у ВНЗ)

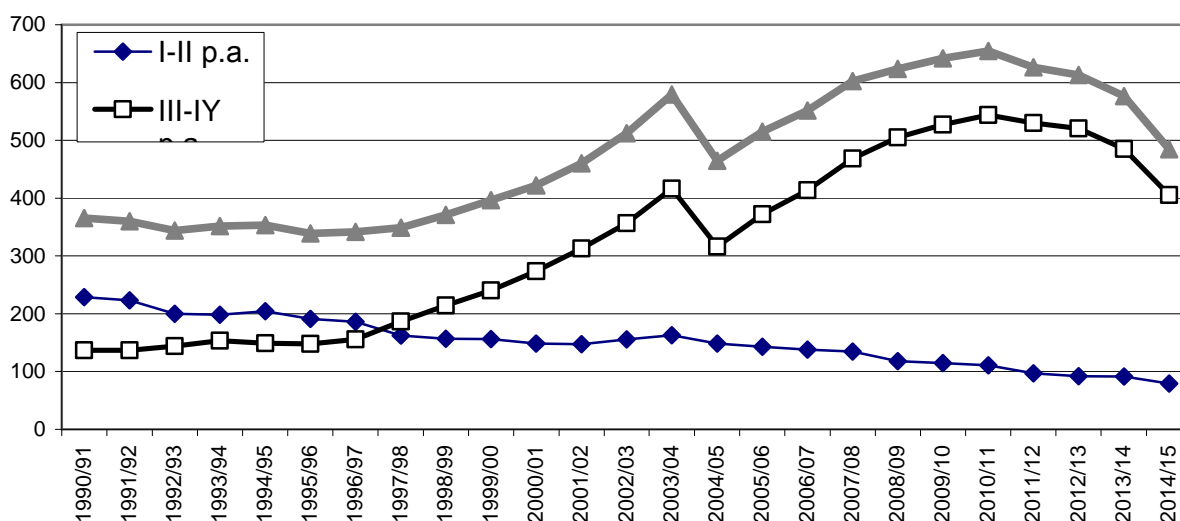
За даними інформаційної системи «Конкурс», яка протягом 2009-2014 років відстежувала вступну кампанію до вищих навчальних закладів України, на одне місце ліцензійного обсягу для здобуття ступеня бакалавра подавалося дещо менше однієї заяви, а на одне місце державного замовлення – в середньому 9 заяв. З урахуванням того, що один вступник в середньому подавав 4 заяви, можна стверджувати, що на одне місце державного замовлення претендували трохи більше двох осіб, на чотири місця ліцензійного обсягу подавалася одна заява.

З 2011 року значна частина закладів вищої освіти має проблеми з виконанням державного замовлення із прийомом на навчання. Мова іде не лише про непрестижні напрями і спеціальності, але і про такі напрями як право, інформатика тощо.

Як встановлено дослідниками класичної теорії тестування, якісний відбір претендентів, в т.ч. на здобуття вищої освіти, можливий за умови, коли на одне вакантне місце претендує не менш 10 заявників⁷⁵. Саме таким показником характеризується конкурс до провідних університетів світу. Тому слід зробити висновок, що ліцензійні обсяги закладів вищої освіти завищені приблизно у 40 разів, і в таких умовах навіть провідні ВНЗ України не можуть набрати достатню кількість студентів, належно підготовлених та вмотивованих до навчання. Але й обсяги державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою завищені принаймні у 4 рази.

Як наслідок – відбувається прийом до вищих навчальних закладів осіб, не підготовлених належним чином до здобуття вищої освіти і неминуче зниження якості вищої освіти. Скорочення прийому, що спостерігалось протягом останніх років, призвело до зменшення випуску із ВНЗ протягом останніх років (рис. 14).

Рис. 14. Випуск з вищих навчальних закладів України (I-IV рівнів акредитації)

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Примітка. Починаючи з 2004/05 навчального року наводяться дані про фізичний випуск фахівців (без тих, що продовжують навчання з метою здобуття більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня).

Для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації можна виділити три етапи розвитку: етап збільшення кількісних показників контингенту студентів, етап рецесії, на якому відбувалося зменшення контингенту студентів. На етапі екстенсивного розвитку показників контингенту студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації стійко збільшувались та досягали максимальних: чисельність – 2372,5 тис. студентів на початок 2007/2008 навчального року (збільшення у 2,7 рази порівняно з 1990/1991 навчальним роком); прийом на початок 2006/2007 навчального року – 507,7 тис. осіб (збільшення у 2,9 рази порівняно з 1990/1991 навчальним роком); випуск на початок 2010/2011 навчального року – 543,7 тис. осіб (збільшення у майже 4 рази порівняно з 1990/1991 навчальним роком).

На другому етапі досягненням максимальних показників завершився екстенсивний розвиток та почалося поступове скорочення чисельності студентів, їх прийому та випуску.

Третій етап, який спостерігається протягом останніх двох років, пов'язаний із значними змінами у національній системі вищої освіти, які відбуваються у зв'язку з подіями в Криму, Донецькій та Луганській областях.

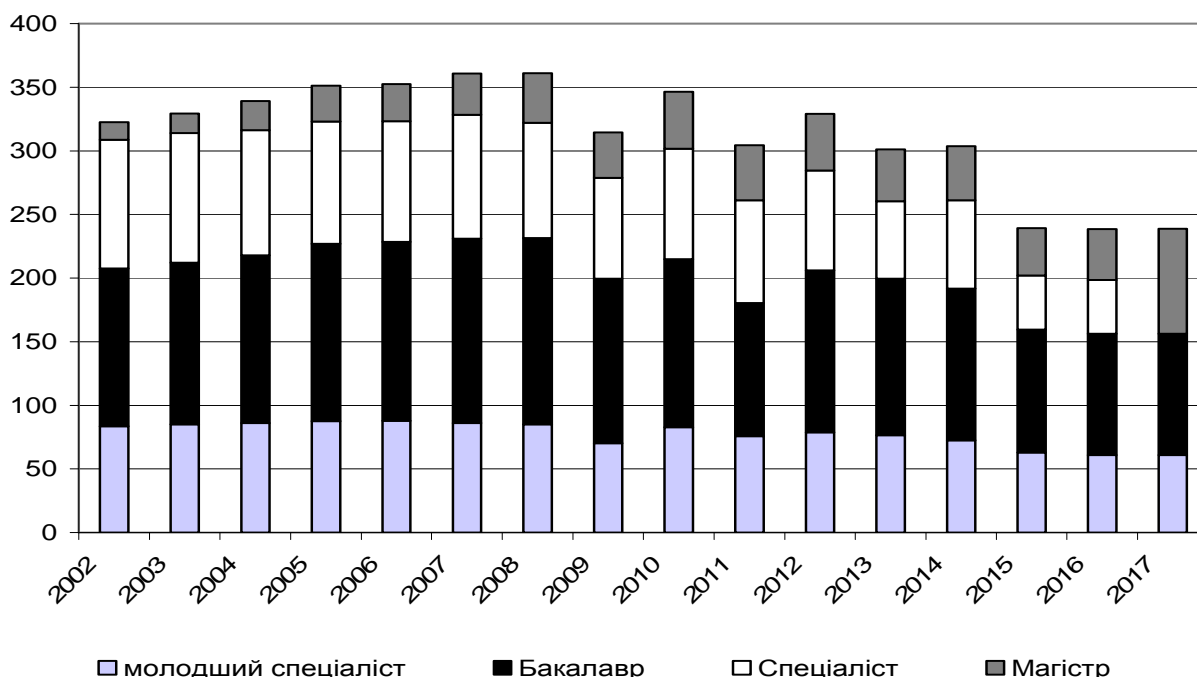
⁷⁵ Крокер Л., Джеймс А. Введение в классическую и современную теорию тестов. – М.: Логос, 2020. – с. 368.

5.3. Державне замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти

Показники державного замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти встановлюються окремо на випуск та прийом студентів з виділенням денної форми навчання в розрізі освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідними постановами Кабінету Міністрів України щорічно. Так, обсяги державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2015 році та перелік державних замовників затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.2015 р. № 462.

На рис. 15 наведено обсяги державного замовлення на підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями (відповідно до постанов Кабінету Міністрів України) за 2002-2015 рр. (2016 та 2017 рр. – прогнозовані данні).

Рис. 15. Обсяги державного замовлення на підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями (відповідно до постанов Уряду)

Закон України «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів»⁷⁶ дав змогу відійти від непрозорого ручного розподілу державного замовлення, проте багато аспектів цього процесу визначається підзаконними нормативно-правовими актами або ж їм бракує чіткості правового регулювання.

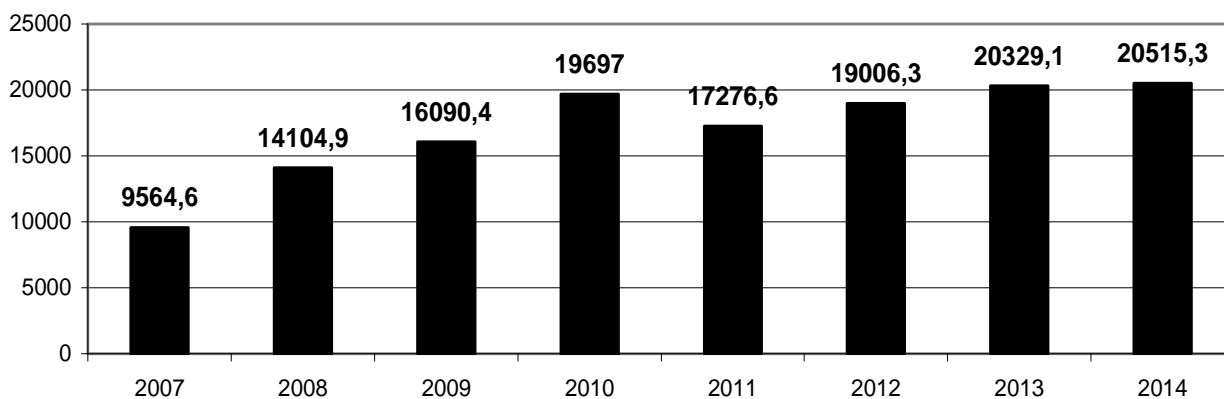
Аналіз структури державних витрат на підготовку фахівців дозволяє виявити пріоритети, які щороку обирає держава, формуючи обсяги державного замовлення. На державне фінансування у 2014 році було заплановано витратити 20,5 млрд. грн. (на 185 млн. грн., або на 1% більше, ніж у 2013 р.)⁷⁷ (рис. 16).

⁷⁶ Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 1. – ст.6.

⁷⁷ Використано матеріали аналітичного дослідження: Світяшук І., Солодько А., Стадний Є. Державне фінансування підготовки кадрів у вищій освіті: досвід та виклики / Ірина Світяшук, Андрій Солодько, Єгор Стадний. – К.: Центр дослідження суспільства, 2014. – 76 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/055/original/Report_CSR_finance_HEI.pdf?1410506631

Рис. 16. Заплановані витрати на державне замовлення, млн. грн.

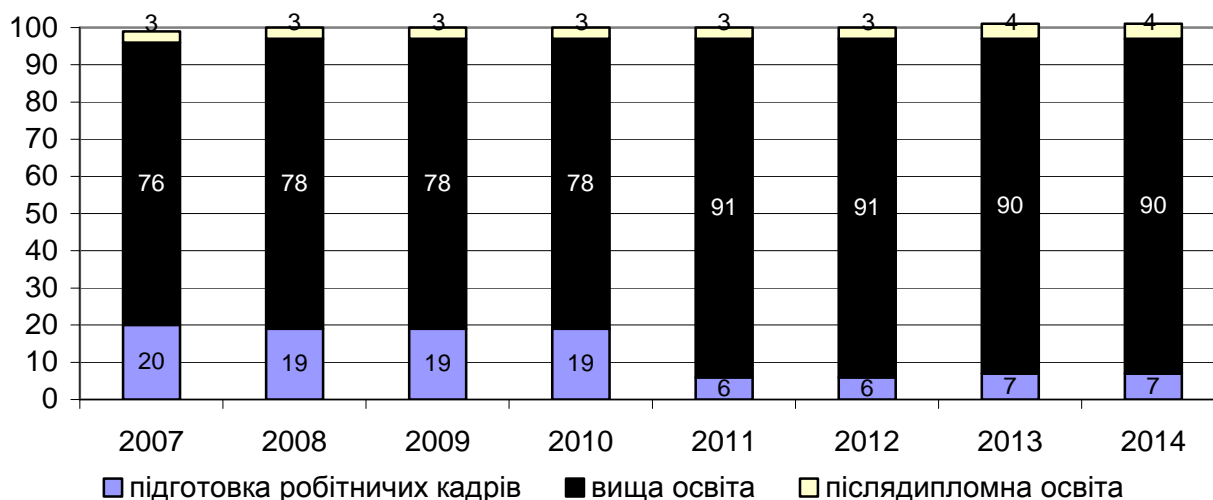

Джерело: Дослідження Центру дослідження суспільства «Державне фінансування підготовки кадрів у вищій освіті: досвід та виклики», 2014.

Попри досить значне зростання абсолютних показників державних витрат на підготовку фахівців, частка цих витрат у державному бюджеті поступово зменшувалася. У 2013 році видатки на державне замовлення становили трохи менше 5% від усіх державних витрат, натомість у 2007 році цей показник становив майже 5,5%. Найбільшою їх частка була у 2010 році – 6,4%. Підготовка фахівців та науково-педагогічних кадрів становить більшість витрат державного замовлення. Протягом чотирьох останніх років цей показник становить 90-91% від загалу. Водночас витрати на підготовку робітничих кадрів були різко скорочені у 2011 році – майже в чотири рази. Фактично, скорочення видатків на державне замовлення у 2011 році, про яке згадувалося вище, відбулось значною мірою саме за рахунок навчання робітничих кадрів. З того часу показники підготовки робітничих кадрів не відновились. У 2014 році витрати на підготовку робітничих кадрів заплановані у розмірі 1,41 млрд. грн., що становить лише 37% номінальних витрат від рівня 2010 року.

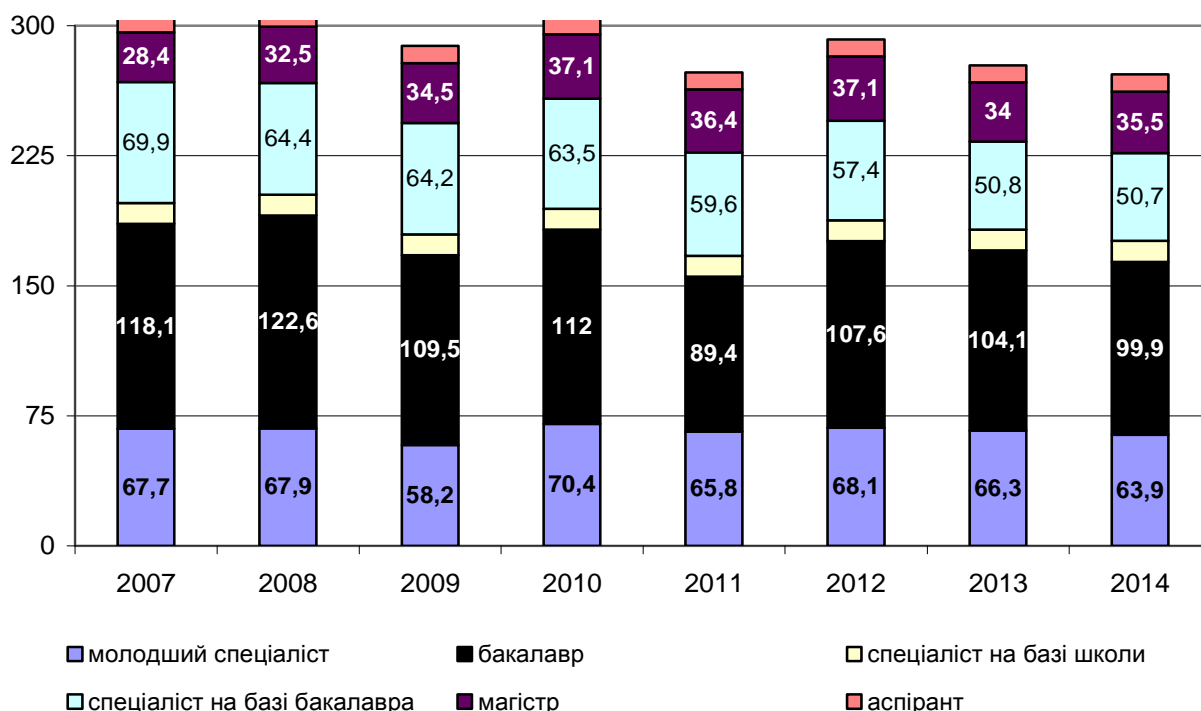
Протягом останніх семи років відбувається скорочення кількості бюджетних місць за усіма рівнями, окрім магістра. Найбільш відчутного зниження зазнав рівень спеціаліста – на 27% з 2007 по 2014 роки. Дещо меншим є спад державного замовлення на бакалавра – 15% протягом того ж періоду. Натомість незначне зниження обсягів держзамовлення на молодшого спеціаліста дає у відносній перспективі збільшення його частки від загалу бюджетних місць усіх рівнів (рис. 17).

Рис. 17. Розподіл державного замовлення за рівнями освіти, %

Джерело: Дослідження Центру дослідження суспільства «Державне фінансування підготовки кадрів у вищій освіті: досвід та виклики», 2014.

Рис. 18. Кількість місць державного замовлення денної форми навчання, що виділялася для різних рівнів освіти, тис. осіб

Джерело: Дослідження Центру дослідження суспільства «Державне фінансування підготовки кадрів у вищій освіті: досвід та виклики», 2014.

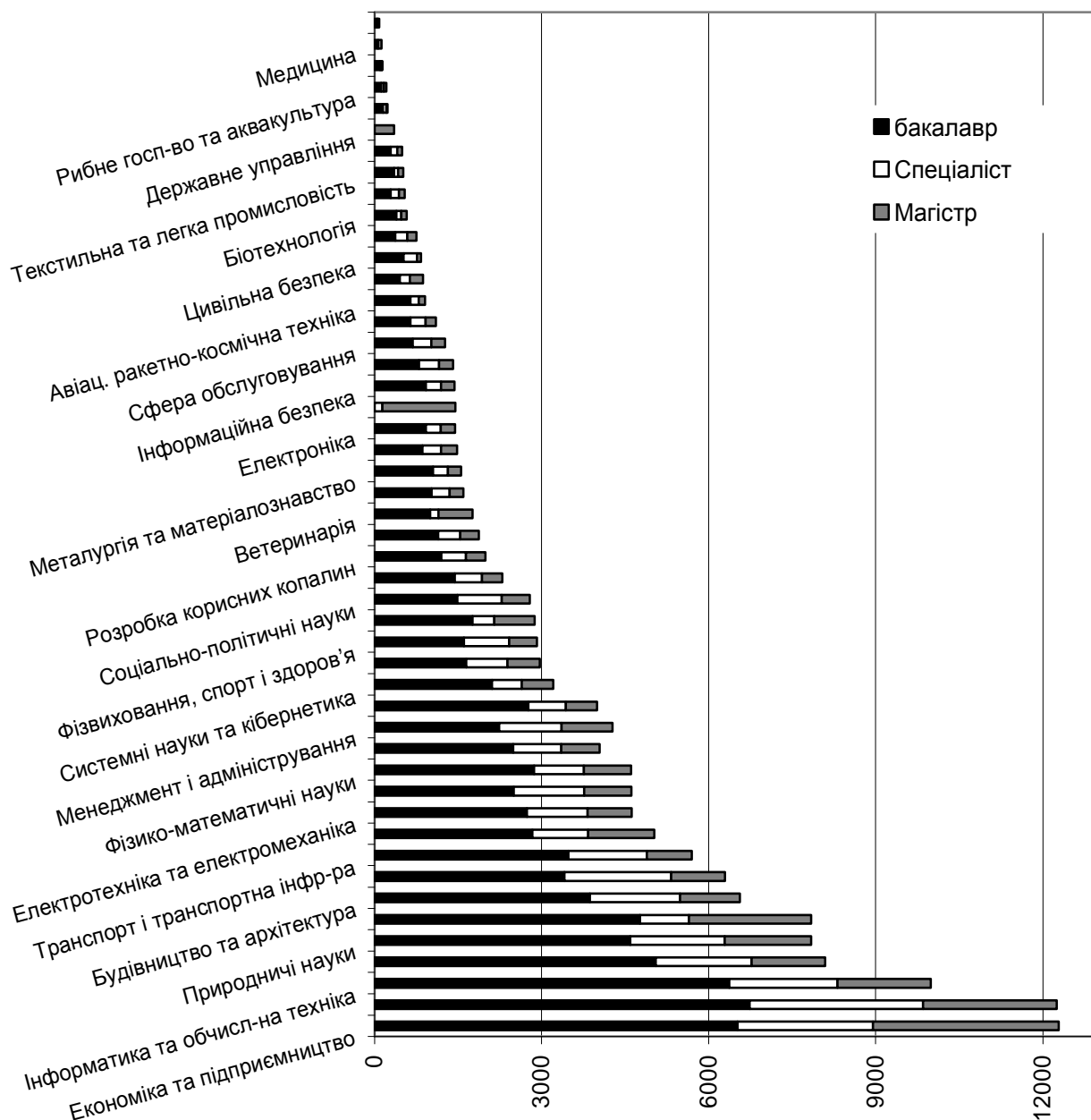
Протягом 2007-2014 років найбільше місць виділялось на напрями інженерії, виробництва і будівництва (55 напрямів підготовки бакалавра)⁷⁸. Найпопулярніші напрями суспільних наук, економіки і права (удвічі менше напрямів підготовки бакалавра) займають другу позицію за кількістю наданих державних місць. В загальній структурі державного замовлення суттєво змінилась частка, а також ІТ. У 2007 р. спеціальності суспільних наук, економіки та права складала чверть всього держзамовлення, а у 2014 р. – одну п'яту. Частка ІТ-спеціальностей за сім років зростає на 3% в межах загальної структури державного замовлення. У 2014 році року найбільше скорочення відбулось на природничі та сільськогосподарські напрями – 7,5% та 7,4% відповідно.

У 2015 році державне замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою зазнало докорінних змін: зміна переліку спеціальностей, здійсненого переходом на планування за галузями знань; скорочення планових показників державного замовлення, а також перерозподіл Державного замовлення на підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста, магістра за галузями знань⁷⁹.

⁷⁸ Для порівняння розподілу місць державного замовлення за галузями підготовки було застосовано класифікацію ЮНЕСКО, згідно з якою усі напрями навчання поділено на десять структурних груп.

⁷⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 01.07.2015 р. № 462 «Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2015 році» // Урядовий кур'єр від 10.07.2015 — № 123

Рис. 19. Державне замовлення на підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста, магістра на 2015 рік за галузями знань, осіб

В довгостроковій перспективі система підготовки кадрів так чи інакше мусить зазнати докорінних змін. Перш за все, власне державне замовлення потрібно залишити лише у тих галузях, які готують фахівців для надання послуг держави. Мова йде насамперед про вчителів, лікарів, кадри силових структур. В інших галузях практика прогнозування потреб ринку праці є малоефективною та призводить до марних витрат державних коштів. Доцільно дозволити університетам самостійно визначати, на підготовку яких саме фахівців скеровувати бюджетні кошти в межах ліцензійного обсягу. За таких умов державне фінансування підготовки кадрів повинно бути блочним, а його обсяг може розраховуватись за певною формулою.

5.4. Якість конкурсного відбору студентів

Потреба глибшого дослідження якості конкурсного відбору студентів виникла у зв'язку із запровадженням зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання (навчальних досягнень) випускників середньої школи, які виявили бажання здобувати вищу освіту.

Такі дослідження проводились за результатами вступу у 2008-2011 роках групою дослідників: С.Раков, Л.Середа, В.Гудзинський, О.Ляшенко, В.Ковтунець та ін. Результати 2008-2009 років опубліковані⁸⁰. Результати 2010-2011 публікуються за презентаціями Л.Середа та С.Ракова на круглих столах у Києві, Львові, Харкові, Старобільську та Одесі, що відбулися протягом 2014-2015 рр.

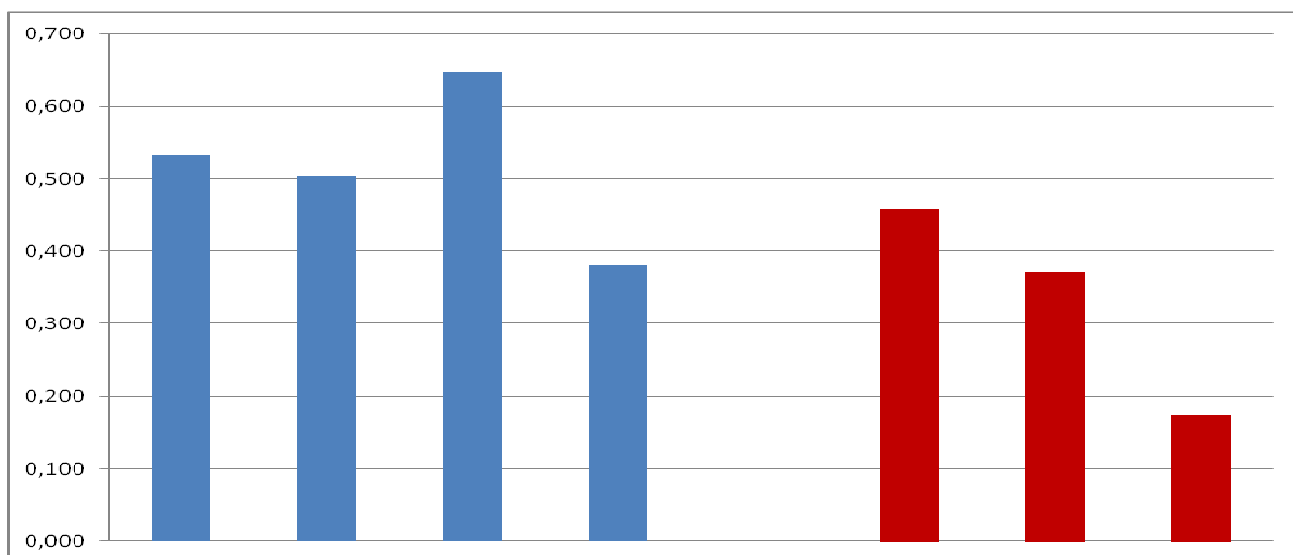
Основу складає дослідження ефективності системи вступу на основі ЗНО – прогнозу успішності навчання у ВНЗ на основі конкурсного бала, який у 2008-2009 роках включав бали ЗНО, з 2010 - і середній бал документа про середню освіту (атестата), а в окремих випадках – результат вступного випробування, яке проводив ВНЗ. У рамках цього дослідження оцінювалась кореляція конкурсного бала та його складових з середнім балом за перший курс навчання. Бази даних досліджень включають дані про понад 20 тис. студентів першого курсу щороку з репрезентативної вибірки ВНЗ різних профілів навчання, форм власності ВНЗ, галузевої приналежності і їх розташування.

Дослідження підтверджує успішність запровадження ЗНО як механізму проведення вступних випробувань для вступу до ВНЗ. В середньому по Україні прогностична валідність конкурсного бала і ЗНО в тому числі становить приблизно 0,5, що означає за прийнятими у світі критеріями високу прогностичну валідність. Для порівняння прогностична валідність відомого тесту SAT, за результатами якого здійснюють прийом на навчання до половини університетів та коледжів США, дещо менша від 0,5⁸¹.

В цих дослідження було показано, що запровадженням вагових коефіцієнтів для складових конкурсного бала можна суттєво підвищити прогностичну валідність. Отримані результати стали підставою для внесення відповідних норм до нового Закону України «Про вищу освіту» (стаття 44).

Показово, що у випадках, коли ВНЗ додатково проводить вступне випробування, його результат погіршує прогностичну валідність. Цей факт було виявлено за результатами вступу 2008 року, коли не проводилось ЗНО з іноземних мов і ВНЗ проводили власні вступні, і за результатами вступу 2010-2011 років, коли було взято для дослідження результати творчих конкурсів на мистецькі напрями, журналістику та архітектуру (рис. 20).

Рис. 20. Вплив результату вступного іспиту з іноземної мови та середнього бала атестата на прогностичну валідність конкурсного бала. Об'єм вибірки - 1000 осіб.

⁸⁰ Моніторингове дослідження якості системи формування контингенту студентів ВНЗ України на основі ЗНО абітурієнтів. Звіт за проектом 40077, Київ – 2010 // Вісник ТІМО. №4-5, 2010, стор.14-42 та Моніторингове дослідження якості системи формування контингенту студентів ВНЗ України на основі ЗНО абітурієнтів. Звіт за проектом 42948, Київ – 2011 // Вісник ТІМО. №7, 2011, стор.5-22.

⁸¹ Див., наприклад, Validity of the SAT® for Predicting First-Year College Grade Point Average, Research Report No. 2008-5, The College Board, New York, 2008.

Примітка: перші чотири стовпчики означають (зліва направо):

- 1) прогностичну валідність суми балів ЗНО;
- 2) прогностичну валідність суми балів ЗНО та вступного з іноземної мови;
- 3) прогностичну валідність суми балів ЗНО та середнього бала атестата;
- 4) прогностичну валідність вступного з іноземної мови.

Наступні три стовпчики означають:

- 1) коефіцієнт кореляції ЗНО і атестата;
- 2) коефіцієнт кореляції ЗНО і вступного з іноземної мови;
- 3) коефіцієнт кореляції атестата і вступного з іноземної мови.

Ще гірші результати показують творчі конкурси у 2010-2011 роках – їхня прогностична валідність знаходиться в межах 0,2-0,3 (Л.Середа).

Отримані результати показуються як мінімум невміння ВНЗ відбирати кращих студентів з числа бажаючих вчитися. Як гіпотезу, можна висловити твердження, що якісна освіта, для якої потрібні добре підготовлені вступники, не є першочерговим пріоритетом ВНЗ.

Не можна не зауважити і роль документа про середню освіту. З рис. 13 видно, що врахування середнього бала атестата підвищує якість відбору студентів. Ця закономірність підтверджується і зарубіжним досвідом. Тому з 2010 року середній бал документа про середню освіту став складовою конкурсного бала. За даними 2010-2011 років врахування середнього бала атестата підвищує прогностичну валідність конкурсного бала.

Однак нововведення мало і негативний зворотній зв'язок із середньою школою. Наведені нижче результати отримані шляхом дослідження де персоналізованих даних інформаційної системи «Конкурс».

Так починаючи з 2010 році, постійно зростало число заяв, де середній бал атестата (перерахований за 200-бальною шкалою відповідно до шкали Умов прийому) перевищує середній бал ЗНО більше ніж на 50 пунктів. Для цієї категорії заяв практично відсутня кореляція із середнім балом ЗНО, тоді як в середньому по Україні кореляція ЗНО і атестата складає більше 0,6 (що є цілком природнім з огляду на природу цих показників). Ці факти свідчать про поширення тенденції завищення оцінок в документах про середню освіту. Цей факт вимусив законодавця обмежити вплив середнього бала атестата на конкурсний бал (стаття 44 Закону України «Про вищу освіту»).

В підсумку можна сказати, що запровадження ЗНО стало успішною реформою у вищій освіті, яка сприяла підвищенню якості освіти.

6. Наукові дослідження у вищій школі

Політика. Загальноновизнано, що сьогодні наука та науково-технічна сфера відіграють визначальну роль у ефективному соціально-економічному розвитку та якісному покращенні життя громадян. Передові країни світу стрімко нарощують наукоємність ВВП, збільшують кількість зайнятих у науково-технічній сфері та обсяги коштів на її фінансове та ресурсне забезпечення.

Україна протягом всіх років незалежності має значні проблеми із проведенням ефективною науковою, науково-технічною та інноваційною політики. Стан наукової, науково-технічної сфери за ці роки різко погіршився: скорочено обсяг замовлень на наукову та науково-технічну продукцію, скоротилася кадрова та матеріальна база проведення досліджень та розробок, різко зменшилася результативність самої науки. Саме це стало підґрунтям певного незадоволення наукової громадськості державною науковою, науково-технічною та інноваційною політикою.

«В Україні за роки незалежності наука втратила функції впливу на соціально-економічний розвиток держави, до критичного рівня знизився показник вітчизняного науково-технічного потенціалу, що стало загрозою національній безпеці України. Реформи вітчизняної економіки та програми, що пропонувалися президентами та урядами України упродовж останніх років, лише формально декларували інноваційну

спрямованість держави і жодним чином не вплинули на зростання попиту виробництва та потреби економіки на наукові, науково-технічні розробки... Такий критичний стан вітчизняної науково-технічної сфери значною мірою зумовлено відсутністю ефективною системи державного управління наукою, яка відповідально відстоювала б дотримання вимог законодавства та сучасні потреби розвитку вітчизняної науки, забезпечувала її взаємодію з виробництвом, здійснювала необхідну координацію наукових досліджень і розробок.»⁸².

Нормативно-правова база. До основних актів, які регулюють наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність у сфері вищої освіти можна віднести: закони України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII (у першу чергу – статті 65-69 розділу «XI. Наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у вищих навчальних закладах»); «Про наукову і науково-технічну діяльність» (В редакції Закону від 01.12.1998 р. № 284-XIV); «Про інноваційну діяльність» (від 04.07.2002 р. № 40-IV); «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (від 08.09.2011 р. № 3715-VI); «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» (від 11.07.2001 р. № 2623-III); «Про наукові парки» (від 25.06.2009 р. № 1563-VI); «Про науковий парк «Київська політехніка» (від 22.12.2006 р. № 523-V) тощо, іншими підзаконними актами.

Разом з тим, визначаючи значний масив нормативно-правових актів, напрацьованих в Україні, наукова громадськість висуває обґрунтовані претензії щодо їх виконання. «Законодавство у науково-технічній сфері, що напрацьовувалося у перше десятиріччя незалежної України, у цілому створило сприятливі умови для розвитку вітчизняної науки та економіки держави. Але шляхом внесення змін та призупинення діючих норм законів воно втратило стимулюючі чинники розвитку науки, особливо в частині реалізації прикладних розробок, їх упровадження та створення ринку інтелектуальної власності. Зупинено реалізацію законів України «Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», стримується реалізація законів України «Про наукові парки» та "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій" та Державної цільової економічної програми "Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009-2013 роки". Відсутній план заходів із запровадження Концепції розвитку національної інноваційної системи. Втратили своє значення затверджені Верховною Радою України пріоритетні напрями розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності в Україні.»⁸³.

Структура наукового сектору сфери вищої освіти. Базу розвитку наукового сектору вищої школи України складають: 1) кваліфікований академічний персонал національної системи вищої освіти, зокрема – здобувачі вищої освіти та підприємці, що зайняті у спільній діяльності із створення та обігу наукових знань; 2) комплекс університетських наукових установ та підрозділів, що здійснюють наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність та підготовку наукових кадрів; 3) сукупність створених вченими та науковими колективами ВНЗ фундаментальних наукових знань, передових технологічних розробок та технічних рішень, що зокрема забезпечено правами на інтелектуальну власність; 4) ресурсно-матеріальна та фінансова база університетської науки і техніки; 5) система державного управління НДДКР вищої освіти.

⁸² Рекомендацій парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави», схвалені Постановою Верховної Ради України від 11.02.2015 р. № 182-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 16. – ст.117.

⁸³ Рекомендацій парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави», схвалені Постановою Верховної Ради України від 11.02.2015 р. № 182-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 16. – ст.117.

Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи у сфері вищої освіти у 2013 р. у порівнянні з 2005 роком (172 організацій) дещо збільшилась та складала 180 закладів вищої освіти⁸⁴.

При вищих навчальних закладах у 2013 році працювало 48 % (249) загальної кількості аспірантур та 62 % (172) докторантур. У ВНЗ в 2013 році навчалися 26903 аспірантів (2005 р. – 24897), при цьому було прийнято до аспірантури за рік 7343 аспірантів (2005 р. – 8134), випущено з аспірантури – 7040 (2005 р. – 5252), у тому числі з захистом дисертації – 2035 (2005 р. – 1064).

Майже половина вітчизняних ВНЗ не мають науково-дослідних організацій (відокремлених підрозділів) у своїй структурі. Водночас понад 70 % з 16,5 тис. докторів наук і 90 тис. кандидатів наук України працюють за основним місцем роботи у ВНЗ. Однак вони перевантажені навчальною діяльністю і сумісництвом у інших закладах науки і вищої освіти.

Академічний персонал. Кризовий стан української науки та зокрема – сектору науки вітчизняної вищої школи демонструє перш за все статистика зайнятих. На кінець 2013 р. загальна кількість працівників всіх українських організацій, які виконували наукові та науково-технічні роботи становила 123,2 тис. осіб, що було менше на 5,2% порівняно з 2012 р., у т.ч. дослідників – на 4,3%, техніків – на 9,1%, допоміжного персоналу – на 5,1%, інших працівників – на 5,5%. Всього за 2005-2013 рр. контингент виконавців наукових досліджень і розробок (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) скоротився більш ніж на чверть та складав 72,2% від показників 2005 року. Зазначене скорочення відбувалося швидшими темпами, ніж зменшення чисельності осіб, працюючих в економіці України.

Понад три чверті загальної кількості докторів і кандидатів наук, які виконували наукові дослідження і розробки, працювали в організаціях державного сектору економіки, їх питома вага в числі виконавців наукових досліджень і розробок сектору становила 33%; 7,8% – в організаціях підприємницького сектору (3,6%), 13,8% – сектору вищої освіти (33,8%).

У 2013 р. кількість виконавців наукових та науково-технічних робіт на засадах сумісництва становила 57,1 тис. осіб, що менше на 6,5% порівняно з 2012 р., у т.ч. дослідників – на 6,2%, техніків – на 3,8%, допоміжного персоналу – на 4,8%. У їхній загальній кількості дослідники складали 87,8%, доктори наук – 11,6%, кандидати наук – 44,3%.

Частка виконавців наукових досліджень і розробок (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) у 2013 р. у загальній кількості зайнятого населення становила 0,49% (у 2011 р. – 0,54%, у 2012 р. – 0,52%), у т.ч. дослідників – 0,32% (0,35% і 0,34%).⁸⁵

Академічний персонал вищої школи України. У 2013 році у сфері вищої освіти України працювало 8766 працівників наукових організацій, з них – 6936 дослідників, 637 техніків, 804 особи допоміжного персоналу та 389 інших працівників.

Академічний персонал вищої школи скорочувався дещо меншими темпами, ніж загальний персонал науки України – у 2005-2013 рр. кількість працівників наукових організацій сфери вищої освіти скоротилася з 10969 осіб до 8766 осіб, тобто на 1/5.

Більшість дослідників-сумісників (83,8%) працювала у вищих навчальних закладах, 60,7% яких були фахівцями вищої кваліфікації. За рік їх чисельність скоротилася майже на 6%.

⁸⁴ Упродовж 2014 р. наукові та науково-технічні роботи в Україні виконували 999 організацій (у 2013 р. – 1143, зменшившись порівняно з 2012 р. на 5,4%), 42,2% з яких відносилися до підприємницького сектору економіки, 42,0% – до державного, 15,8% – вищої освіти.

⁸⁵ За даними Євростату, у 2011 р. найвищою частка виконавців наукових досліджень і розробок (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) у загальній кількості зайнятого населення була у Фінляндії (3,27% і 2,33%), Данії (3,16% і 2,1%), Ісландії (2,96% і 2,02%) та Швеції (2,71% і 1,73%); найнижчою – у Румунії (0,46% і 0,28%), Туреччині (0,68% і 0,57%) та Кіпрі (0,70% і 0,49%).

Протягом 2013 р. дипломи доктора і кандидата наук отримали 5,7 тис. осіб, у т.ч. 46,0% – у галузі суспільних наук (40% з яких – у галузі економічних наук), 16,0% – технічних наук, 12,4% – природничих, 11,5% – медичних, 3,2% – сільськогосподарських і 10,8% – гуманітарних наук. Дві третини загальної кількості нових фахівців вищої кваліфікації склали викладачі вищих та інших навчальних закладів, доценти, професори кафедр, асистенти.

Фінансові ресурси. Значною мірою кризовий стан сучасної науки України пов'язується дослідниками із зменшенням (у порівняних цінах) фінансової підтримки науки (таблиця 12). Питома вага загального обсягу витрат на науку у ВВП становила 0,77%, у т. ч. за рахунок коштів державного бюджету – 0,33%⁸⁶.

Таблиця 12. Джерела фінансування наукових та науково-технічних робіт науки України (фактичні видатки, млн. грн.)

	1995	2000	2005	2009	2010	2012	2013
Усього	652,0	2046,3	5160,4	7822,2	8995,9	10558,5	11161,1
кошти бюджету	244,9	641,0	1741,8	3429,2	3751,0	4774,6	4826,8
у т.ч. держбюджету	244,9	614,5	1711,2	3398,6	3704,3	4709,1	4762,1
кошти фондів спеціального призначення	53,9	18,6	24,9	40,8	48,3	22,7	20,6
власні кошти	14,6	61,3	338,5	629,4	872,0	1121,2	1466,6
кошти замовників підприємств, організацій України	233,4	785,8	1680,1	1870,8	1961,2	2458,4	2306,6
іноземних держав	101,9	477,1	1258,0	1743,4	2315,9	2045,0	2411,5
кошти інших джерел	3,3	89,1	121,2	108,6	47,6	136,6	128,9

Джерело даних: Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. (різні випуски)

Сфера вищої освіти у 2013 році отримала 688057,6 тис. грн. фінансування витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт⁸⁷ (6,1% всіх витрат на науку), переважна частина яких надійшла з держбюджету – 438476,5 тис. грн. (таблиця 13).

Таблиця 13. Фінансування наукових та науково-технічних робіт у сфері вищої освіти України за джерелами фінансування (млн. грн.)

	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
Усього	102,8	243,7	511,9	565,1	608,0	729,8	688,1
кошти бюджету	58,0	139,0	338,1	411,6	432,9	514,9	472,1
у т.ч. держбюджету	58,0	135,6	335,0	387,9	402,3	483,4	438,5
кошти фондів спеціального призначення	0,7	2,5	9,2	9,5	8,0	13,6	10,6
власні кошти	0,9	3,4	17,6	11,8	12,1	14,6	17,4
кошти замовників підприємств, організацій України	36,5	78,2	94,0	110,0	124,5	152,2	154,9
іноземних держав	5,3	8,9	23,1	18,6	25,5	30,5	29,3
кошти інших джерел	1,4	11,7	29,8	3,5	4,9	4,1	3,7

Джерело даних: Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. (різні випуски)

⁸⁶ За даними Євростату, у 2012 р. середній рівень обсягу витрат на наукові дослідження та розробки країн ЄС-27 у ВВП становив 2,06%. Більшою частка витрат на дослідження та розробки була у Фінляндії – 3,55%, Швеції – 3,41%, Данії – 2,99%, Німеччині – 2,92%, Австрії – 2,84%, Словенії – 2,80%, Франції – 2,26%, Бельгії – 2,24%, Естонії – 2,18% та Нідерландах – 2,16%; найменшою – у Румунії, Кіпрі, Болгарії, Латвії (від 0,42% до 0,66%).

⁸⁷ Витрати на виконання наукових та науково-технічних робіт – це фактичні витрати на виконання наукових та науково-технічних робіт (за собівартістю) у звітному періоді незалежно від джерела надходження коштів, уключаючи як поточні, так і капітальні витрати (за винятком суми амортизаційних відрахувань на повне відновлення основних фондів). У зазначений обсяг витрат не включають витрати на виконання робіт (послуг), що не є науково-технічними, а також платні послуги населенню.

Результативність. Сфера вищої освіти виконала фундаментальні дослідження на суму на 222786,4 тис. грн., прикладні дослідження – на 296976,2 тис. грн., науково-технічні розробки – на 111098,6 тис. грн., надала науково-технічних послуг на 69106 тис. грн. Витрати на виконання наукових та науково-технічних робіт у секторі вищої освіти за видами склали у 2013 році: витрати на оплату праці – 446226,8 тис. грн., матеріальні витрати – 43209,6 тис. грн., інші поточні витрати – 188969,4 тис. грн., капітальні вкладення – 9651,8 тис. грн., у т.ч. устаткування – 6877,3 тис. грн.⁸⁸

Сфери вищої освіти та наукової і науково-технічної діяльності дезінтегровані. На сектор вищої освіти припадає майже 7 % фінансування досліджень і розробок у країні (2005 р. – 4,7%; 2006 р. – 5,9%; 2007 – 6,9%; 2008 – 7,0%; 2009 – 6,5%; 2010 – 6,3%; 2011 – 6,3%; 2012 – 6,1%). У самій вищій школі на дослідження і розробки припадає менше 3,5 % загальних видатків на її утримання, натомість, у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – близько 30 %.

У секторі науки вищої освіти є певні проблеми із «подрібненням» НДДКР⁸⁹, що виконуються. Так, середня вартість НДДКР, що виконувалася працівниками ВНЗ складала у 2013 році лише 64,6 тис. грн./рік (27,7% від середньої вартості НДДКР в Україні). Для порівняння розглянемо, як відбувалося погіршення фінансування окремої НДДКР в вищій школі. Так, середня вартість витрат на виконання наукової / науково-технічної роботи у секторі вищої освіти у 2005 році складала 29,5 тис. грн./рік (36,5% вартості витрат на НДДКР по країні), відповідно у 2009 р. – 54,4 тис. грн. (38,2%); 2010 р. – 61,2 тис. грн. (35,4%); 2012 р. – 71,9 тис. грн. (36,2%).

Загальні проблеми наукової та науково-технічної політики у вищій школі призводять до дуже низької активності вітчизняних ВНЗ у пошуках нових джерел фінансування наукової та науково-технічної діяльності. Яскравим прикладом є низька участь дослідників вищої школи України в міжнародних дослідженнях. Частка фінансування наукових установ сфери вищої освіти в загальних обсягах фінансування НДДКР за рахунок коштів іноземних держав є незначною (2000р. – 1,1%; 2005 р. – 0,7%; 2009 – 1,3%; 2010 – 0,8%; 2011 – 1,5%; 2013 – 1,2% загальних обсягів фінансування української науки за рахунок коштів іноземних держав).

Ще у 2007 році Уряд України констатував: «Рівень наукових досліджень та їх взаємодія з навчальним процесом у більшості ВНЗ III-IV рівня акредитації, зокрема в університетах, не забезпечує належну підготовку висококваліфікованих фахівців та виконання конкурентоспроможних наукових розробок... наукові розробки високого рівня виконуються менш як у 50 відсотках ВНЗ... Стан матеріально-технічної бази наукових досліджень в університетах не відповідає сучасним вимогам. За даними Держкомстату, середній рівень зносу наукового обладнання та приладів становить понад 85 відсотків, що практично унеможливорює виконання конкурентоспроможних наукових розробок. Протягом останніх років частка коштів на фінансування наукових досліджень в університетах зменшилася у загальному обсязі фінансування наукової сфери до 4,7 відсотка.»⁹⁰

Традиційними показниками результативності діяльності вчених і дослідницьких колективів є по-перше показники винахідницької діяльності, по-друге публікаційна активність – присутність в провідних базах бібліометричних даних.

Показники університетської винахідницької діяльності. Найбільш активними серед національних заявників-юридичних осіб, що подавали заявки на винаходи і

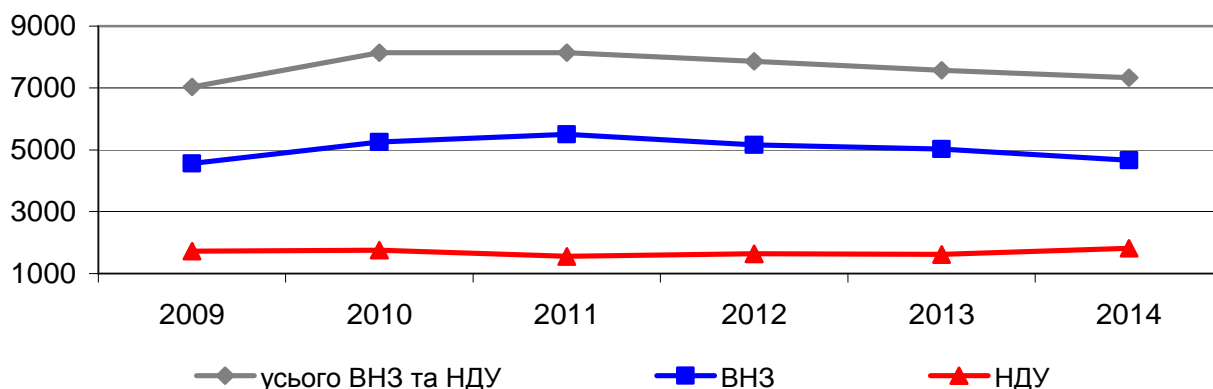
⁸⁸ Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2014. – 314 с.

⁸⁹ Протягом 2013 р. науковими організаціями України виконано на 10% НДДКР менше, ніж у 2012 р. та майже на третину менше, ніж у 2005 році.

⁹⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. N 548-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми "Наука в університетах" на 2008-2012 роки» // Офіційний вісник України від 03.08.2007 — 2007 р., № 54, стор. 86, стаття 2182

корисні моделі традиційно були організації, які працюють у галузях «Наука» і «Освіта». Протягом 2014 року ними подано близько 6,5 тис. заявок на винаходи і корисні моделі, або майже 90 % від загальної кількості поданих (всього у 2014 р. було подано 7565 заявок, що дещо менше, ніж 8140 заявок, поданих у 2010 р.). Організації-заявники, які працюють у галузі «Наука» і «Освіта» протягом 2009 – 2014 років було подано майже 40,0 тисяч заявок із майже 46,0 тис. заявок на винаходи і корисні моделі, поданих взагалі в Україні або майже 90 % від загальної кількості заявок. Національні заявники – заклади галузі «Освіта» за цей час подали майже 30,0 тис. заявок, організації галузі «Наука» - майже 10,0 тис. Як і в попередні роки за кількістю поданих заявок домінували вищі навчальні заклади (рис. 21)⁹¹.

Рис. 21. Динаміка подання заявок на винаходи і корисні моделі організаціями галузі «Освіта» (ВНЗ) і організаціями галузі «Наука» (НДУ) в 2009 – 2014 рр.

Джерело даних: Промислова власність у цифрах. Показники діяльності Державної служби інтелектуальної власності України та Державного підприємства «Український інститут промислової власності» за 2014 р.

До організацій з найвищою винахідницькою активністю належать ВНЗ та наукові організації, підпорядковані Міністерству освіти і науки України, Міністерству охорони здоров'я України, Міністерству аграрної політики і продовольства України, Національній академії наук України, Національній академії медичних наук України, Національній академії аграрних наук України. Заявниками МОН України протягом 2014 р. було подано 3140 заявок (майже 43 % від загальної кількості поданих заявок, для порівняння у 2010 р. – 3625 заявок; 44,5%), Міністерства охорони здоров'я України – 1541 заявка (21 % та 1198; 14,7%); НАН України – 673 заявки (9,2 % та 771; 9,5%); Національної академії медичних наук України – 343 (близько 5 % та 456; 5,6%); Національної академії аграрних наук України – 279 заявок (3,8 % та 361; 4,4%), Міністерства аграрної політики і продовольства України – 195 заявок (2,7 % та 325; 4,0%).

Порівняльний аналіз показників винахідницької активності ВНЗ і науки свідчить, що кількість заявок, поданих вищими навчальними закладами щороку втричі перевищує кількість заявок, поданих закладами академічної науки.

Найактивнішими серед ВНЗ, підпорядкованих МОН України були Національний університет харчових технологій – протягом 2014 року подано 446 заявок на винаходи і корисні моделі, або 14,2 % від загальної кількості заявок, поданих заявниками МОН; Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут" – 235 заявок (7,5%); Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний університет» і Вінницький Національний технічний університет – 138 і 132 заявки відповідно (понад 4 %). Серед організацій Міністерства охоро-

⁹¹ Промислова власність у цифрах. Показники діяльності Державної служби інтелектуальної власності України та Державного підприємства «Український інститут промислової власності» за 2014 р. – К.: Державна служба інтелектуальної власності України та Державне підприємство «Український інститут промислової власності», 2015. – 69 с.

ни здоров'я України – Український державний науково-дослідний інститут реабілітації інвалідів – 484 заявки (майже третина заявок, поданих заявниками МОЗ України), Національний медичний університет імені О.О. Богомольця – 181 заявка (близько 12 %), Буковинський державний медичний університет – 123 заявки (8 %), Одеський державний медичний університет – 101 заявка (6,6 %). Перелік найбільш активних заявників наведено в таблиці 14.

Таблиця 14. Перелік ВНЗ з найвищою винахідницькою активністю (кількість заявок на винаходи і корисні моделі, поданих у 2009–2014 рр.)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2010-2014
Усього	4561	5320	5549	5168	5040	4662	25607
Національний університет харчових технологій	177	255	292	292	485	446	1770
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»	264	189	238	190	198	235	1047
Національний університет біоресурсів і природокористування України	322	252	333	256	212	232	1285
Національний медичний університет імені О.О.Богомольця	189	253	222	198	225	181	1079
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»	52	80	138	97	68	138	521
Вінницький національний технічний університет	171	191	268	199	159	132	899
Буковинський державний медичний університет	42	31	39	98	80	123	371
Одеська національна академія харчових технологій	80	110	131	117	98	122	578
Київський національний університет технологій та дизайну	108	128	122	122	102	119	593
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»	84	119	80	74	76	102	451
Національний університет «Львівська політехніка»	83	80	94	102	100	102	478
Одеський державний медичний університет	76	62	86	68	104	101	421
Східноукраїнський національний університет імені В.Дала	127	245	257	290	301	97	1190
Вінницький національний медичний університет ім. М.І. Пирогова	94	97	93	84	79	94	447
Запорізький державний медичний університет	54	50	45	39	61	80	275
Харківський національний медичний університет	92	76	84	99	78	77	414
Таврійська державна агротехнічна академія	н/д	81	67	49	61	76	334
Національний авіаційний університет	56	78	88	83	81	75	405
Національний фармацевтичний університет	н/д	114	80	88	41	62	385

Джерело даних: Промислова власність у цифрах. Показники діяльності Державної служби інтелектуальної власності України та Державного підприємства «Український інститут промислової власності» за 2014 р.

Публікаційна активність. На жаль, аналіз присутності українських вчених в провідних базах бібліометричних даних демонструє наявність значних проблем у українських вчених та наукових колективів університетів.

1) Так, лише 36 університетів в Топ-100 рейтингу наукових установ за кількістю вчених, індекс Гірша яких ≥ 15 (згідно наявних у Google Scholar бібліометричних портретів) (таблиця 15).

Таблиця 15. Рейтинг університетів за кількістю вчених, індекс Гірша яких ≥ 15 (згідно наявних у Google Scholar бібліометричних портретів)

№ п/п	Вищий навчальний заклад	Кількість вчених
1	2	3
1	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	17
6	Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна	7
9	Сумський державний університет	6
14	Львівський національний університет імені Івана Франка	4
23	Одеський національний економічний університет	3
26	Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького	3
27	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	3
28	Донецький національний технічний університет	2
36	Київський університет імені Бориса Грінченка	2
38	Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»	2
39	Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова	2
40	Національний технічний університет «ХПІ»	2
41	Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова	2
44	Тернопільський національний економічний університет	2
45	Ужгородський національний університет	2
46	Український державний хіміко-технологічний університет	2
48	Харківський національний університет радіоелектроніки	2
49	Вінницький національний технічний університет	1
52	Дніпропетровська медична академія	1
53	Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара	1
76	Київський національний університет будівництва і архітектури	1
78	Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького	1
82	Національний авіаційний університет	1
85	Національний технічний університет України «КПІ»	1
86	Національний університет біоресурсів і природокористування України	1
87	Національний університет державної податкової служби України	1
88	Національний університет фізичного виховання і спорту України	1
89	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого	1
90	Одеська національна академія харчових технологій	1
91	Одеський національний політехнічний університет	1
93	Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника	1
95	Таврійський національний університет ім.В.І.Вернадського	1
97	Університет банківської справи Національного банку України	1
98	Університет сучасних знань	1
99	Харківський національний університет внутрішніх справ	1
100	Херсонський державний університет	1

Джерело: Бібліометрика української науки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?familie=&ustanova=0&gorod=%C2%F1%B3&vidomstvo=%C2%F1%B3&napryam=%C2%F1%B3&hirsh_gt=&hirsh_lt=&page=1

2) В Рейтингу вищих навчальних закладів України за даними Scopus станом на 26 березня 2015 року⁹² (122 вищих навчальних закладів України) виділяються два лідери: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Кількість статей у Scopus - 12224; Кількість цитувань у Scopus – 47646; h-індекс – 71) та Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (відповідно: 7033; 30055; 53). Формуються декілька груп ВНЗ: перша група з 4-х університетів - Львівський національний університет імені Івана Франка (4929; 21067; 44); Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова (2481; 10061; 43); Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (2076; 6673; 42); Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут" (4767; 8957; 36); Донецький національний медичний університет імені Максима Горького (895; 4608; 35); друга група з 12 вищих навчальних закладів з h-індексом від 22 до 31-го; третя група з 18 ВНЗ з h-індексом від 11 до 20-ти; четверта група з 86 вищих навчальних закладів з h-індексом від 1 до 10-и.

3) Серед 100 найбільш цитованих вітчизняних учених за даними «Російського індексу наукового цитування»⁹³ (Топ-100) станом на червень 2015 року лише 30 вчених вказали вищий навчальний заклад своїм місцем основної роботи.

Незважаючи на скорочення кількості безпосередніх виконавців наукових досліджень і розробок, загальна кількість друкованих праць працівників сектору вищої освіти стійко зростає: з 271649 у 2011 р. (78,7% загальних публікацій науки України); до 303192 у 2012 році (80,9%) та 320166 у 2013 році (81,8%).

У 2013 р. кількість спеціалістів з науковими ступеннями, які мали наукові праці, що вийшли у наукових виданнях або виступали у ролі авторів (співвиконавців) у заявках на отримання охоронного документа на об'єкт права інтелектуальної власності, порівняно з 2012 р. збільшилась на 6,0%, у т.ч. докторів наук – на 12,5%, кандидатів – на 4,5%, і становила відповідно – 40,4 тис., 8,0 тис. і 32,4 тис. осіб. Основна частина таких фахівців працювала в організаціях Міністерства освіти і науки України (46,2% загальної кількості докторів і 49,7% кандидатів наук)⁹⁴.

Відтак національна вища освіта на всіх рівнях не ґрунтується на дослідницько-інноваційній базі. При цьому лише точкове реалізується не тільки навчання на основі досліджень шляхом залучення в проведення НДДКР студентів, а навіть й викладання з використанням результатів досліджень здійснюється вкрай обмежено.

Тому доцільно вжити певних заходів:

1) провести роботу з переорієнтації дослідників вищих навчальних закладів як на пошук замовників НДДКР, так й повноцінну участь у міжнародних та іноземних наукових проектах;

2) збільшити фінансування дослідницько-інноваційного сектору у вищій школі;

3) припинити подрібнення НДДКР та зосередити фінансування на проектах з пріоритетних напрямів науки і техніки, в яких українські вчені утримують провідні по-

⁹² Бібліометрична база даних Scopus містить 55 млн. реферативних записів із 22 тис. наукових журналів 5 тис. видавництв. Аналітичний апарат Scopus забезпечує облік публікацій науковців і установ, у яких вони працюють, та статистику їх цитування. Упорядкування проведено за h-індексом (h – кількість статей установи, на які є посилання в понад h публікаціях), а в його межах за кількістю цитувань. Джерело даних: Наука України в дзеркалі наукометричної бази даних SciVerse Scopus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jsi.net.ua/scopus/ratings_uni/ – Дата доступу: 26.03.2015.

⁹³ Інформаційно-аналітичною системою «Російський індекс наукового цитування» було опрацьовано публікації 19,8 тис. українських авторів з 1020 періодичних видань України. Упорядкування проведено за h-індексом (h – кількість статей науковця, на які є посилання в понад h публікаціях), а в межах індексу за кількістю цитувань. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/bpnu/pdf/sci_rinc.pdf

⁹⁴ Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 314 с.

зиці в світі, або таких, що мають важливе значення для соціально-економічного розвитку країни;

4) у вартості підготовки фахівців у вищій школі передбачати видатки на дослідження і розробки;

5) активно запроваджувати нові інституційні форми організації науки у секторі вищої освіти: дослідницькі університети, наукові та технологічні парки, центри колективного використання наукового обладнання, бізнес-інкубатори тощо. Реальна інтеграція вищої освіти і науки відбудеться при запровадженні підготовки докторів філософії та докторів наук на найвищих рівнях вищої освіти.

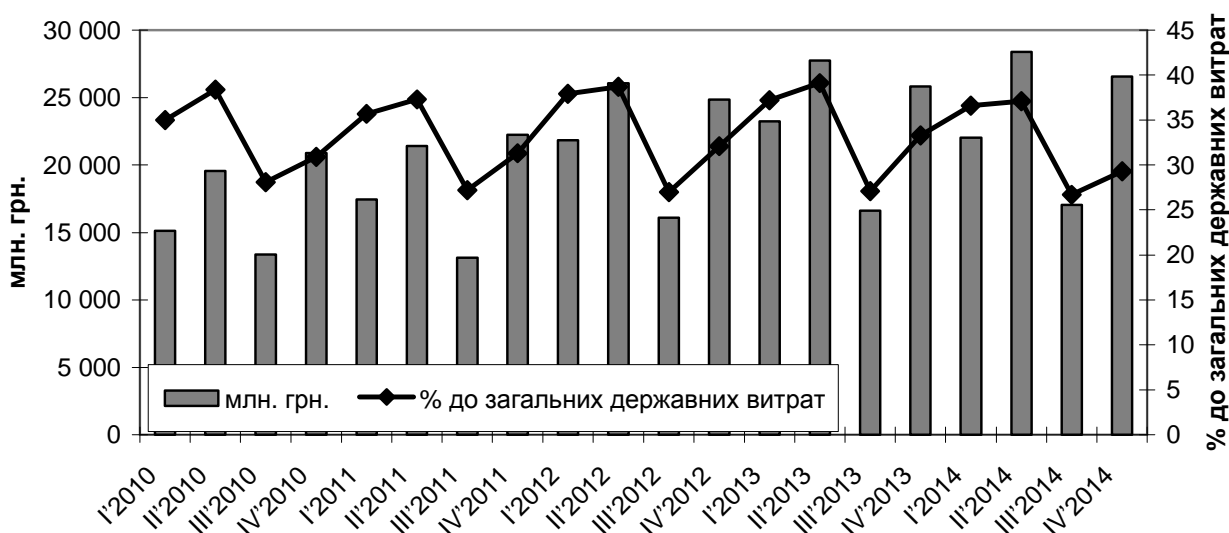
7. Ресурси вищої школи

7.1. Фінанси вищої школи

Загальні витрати на освіту в Україні у 2007 році склали у фактичних цінах 53,47 млрд. грн., 2008 році – 70,39 млрд. грн., у 2009 р. – 77,41 млрд. грн., у 2010 р. – 91,07 млрд. грн., у 2011 р. – 97,60 млрд. грн., у 2012 р. – 111,18 млрд. грн., у 2013 р. – 115,96 млрд. грн. Порівнюючи з показниками національної економіки у 2007 та 2008 роках Україна витратила 7,4% валового внутрішнього продукту (ВВП) на освіту, у 2009 р. – 8,5%, у 2010 р. – 8,1%, у 2011 р. – 7,2%, у 2012 та 2012 рр. цей показник становив 7,6% (державні та приватні витрати разом з урахуванням офіційних та неофіційних прямих платежів населення). Відповідно, за освітніми рівнями ці витрати у 2013 р. становили 1,1% ВВП – для МСКО 0, 1,2% – МСКО 1, 2,4% – МСКО 2-4, 2,9% – МСКО 5-6 (Перший етап вищої освіти – МСКО 5 споживав 37,2% загальних витрат освіти, другий етап вищої освіти - МСКО 6 – 1,7%). Частка витрат державного сектора на освіту становила 6,4% ВВП, що відповідало рівню розвинутих країн Європейського союзу⁹⁵.

Фактично, кінцеві споживчі витрати сектору загального державного управління за функцією «Діяльність та послуги у галузі освіти» СНР-2008 (СНР, система національних рахунків) за 2011-2015 рр. є значними як у абсолютному, так й у відносному вимірах. При цьому якщо у абсолютному вимірі витрати протягів років спостереження збільшувались, то у відносному вимірі – у % до загальних державних витрат спостерігався стійких тренд з певним сезонним циклом – максимумі витрат у другому кварталі, та мінімумом у третьому (рис. 22).

Рис. 22. Кінцеві споживчі витрати сектору загального державного управління за функцією «Діяльність та послуги у галузі освіти» СНР 2008 за 2011-2015 рр.

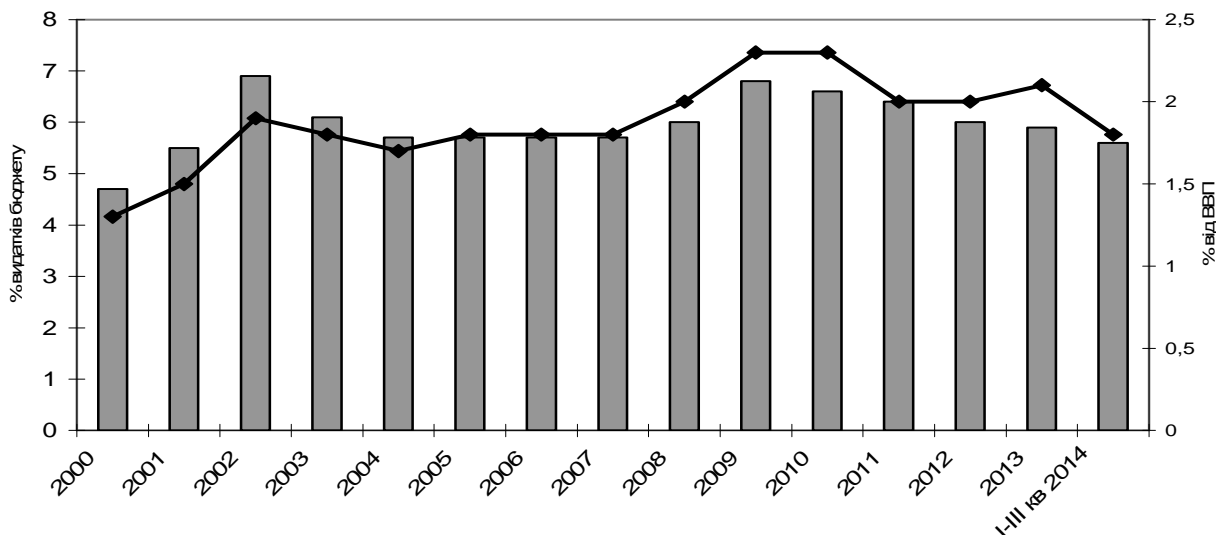

Джерело даних: Держстат України.

⁹⁵ Національні рахунки освіти України у 2013 році. Стат. Бюлетень. – К.: Держстат, 2015. – 81 с.

Видатки на вищу освіту у 2000-2013 рр. за даними Державної служби статистики України склали у % до ВВП – від 1,3% (2000 р.) до 2,3% (2009, 2010 рр.), у % до загальних витрат консолідованого бюджету України – від 4,7% (2000 р.) до 6,9% (2002 р.) та 6,8% (2009 р.). При цьому, якщо у 2000-2002 рр. видатки на вищу освіту України суттєво зросли, то протягом 2003-2007 рр. відбулася їх стабілізація, а у 2012-2013 рр. (після зниження у 2009-2011 рр.) знов стабілізувалися (рис. 23).

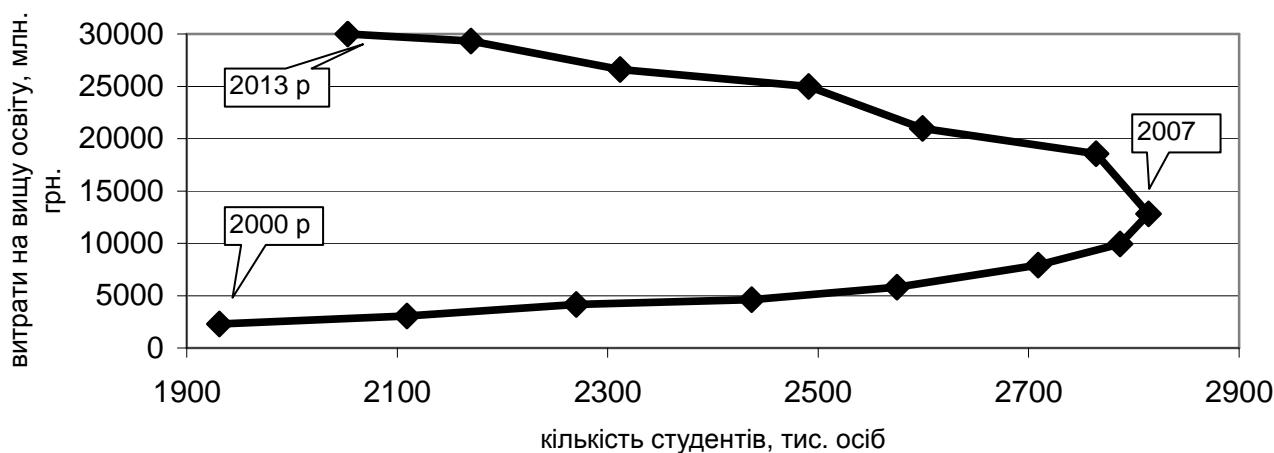
Рис. 23. Видатки на вищу освіту України, %

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України.

Зміни показників вищої освіти у 2000-2013 рр.: 1) Кількість студентів у вищих навчальних закладах дещо зменшилась – з 1930,9 тис. у 2000 р. до 2052,7 тис. у 2013 р.: 0,94 рази; 2) Номінальні витрати на вищу освіту України зросли – з 2285,5 млн. грн. у 2000 р. до 30003,1 млн. грн. у 2013 р.: в 13,13 рази (рис. 24); 3) Середньорічна номінальна вартість перебування одного студента у вищому навчальному закладі збільшилась з 1183,65 грн. у 2000 р. до 14616,41 грн. у 2013 р.: в 12,4 рази.

Рис. 24. Номінальні щорічні витрати на вищу освіту та кількість студентів у вищих навчальних закладах у 2000-2013 рр.

Джерело даних: Держстат України, розрахунки авторів.

Аналізуючи функціональної структури витрат на вищу освіту в Україні показники таблиці 16 стосовно діяльності ВНЗ III-IV рівнів акредитації можна визначити певні закономірності:

- Загальні витрати у фактичних цінах зросли майже вдвічі з 18,05 млрд. грн. у 2007 році до 33,7 млрд. грн. у 2013 році, хоча у 2013 році приріст порівняно із 2012 роком різко знизився на склав 1,4% (враховуючи індекс інфляції можна казати про зниження загального фінансування);

- За рівнем МСКО 5 є незбалансованість між масштабами діяльності та обсягами фінансування – значні обсяги залучаються вищою освітою за оплату навчання (у 2013 році загальні суми такої плати склали 12,5 млрд. грн., або 29% усіх видатків на вищу освіту – 6092 грн. на одного студента);

- Незважаючи на те, що протягом 2007-2013 рр. частка державного фінансування системи освіти збільшилась з 75% до 84%, частка фінансування освіти за рахунок домогосподарств (фізичних осіб) в загальних обсягах витрат недержавного сектору першого етапу вищої освіти МСКО 5 та другого етапу МСКО 6 складала відповідно 97% та 74%, тобто бізнес у фінансуванні вищої освіти займає вкрай обмежену роль, профінансувавши ці ВНЗ на суму 367,1 млн. грн. (майже 1% загальних обсягів фінансування). Фактично у видатках на отримання освіти у ВНЗ III-IV р. а. видатки домогосподарств у 2013 році склали 10,5 млрд. грн. – тобто майже третину їх загальних видатків, які склали 33,7 млрд. грн.;

- Видатки другорядної діяльності у межах закладів освіти ВНЗ III-IV р.а. протягом 2007-2013 рр. скоротились з 2,5 млрд. грн. у 2007 р. до 1,9 млрд. грн. (їх частка в загальних видатках складала майже 7%). Також скорочувались видатки другорядної діяльності, що пов'язана із навчанням⁹⁶ відповідно з 1,8 млрд. грн. до 1,4 млрд. грн.

Аналіз розподілу коштів, спрямованих на освіту, за функціями⁹⁷ характеризує види освітніх послуг або заходів, які здійснюються у країні упродовж 2013 року.

Із загальних видатків на освіту 92,9 млрд. грн. або 80,1% (для порівняння наведені дані по 2012 р. – 87,7 млрд. грн.; 78,9%) було витрачено на основні послуги у сфері освіти, 15,0% (15,6%) – на другорядну діяльність в межах закладів освіти, 4,9% (5,5%) – на другорядну діяльність, що пов'язана з навчанням.

Функціональна структура загальних витрат на освіту в 2013 р. (відсотковим розподілом витрат між видами послуг) була такою:

- найбільші витрати (80,1%) йшли на послуги у сфері освіти (2012 р. – 78,9%);
- 8,2% було витрачено на адміністративні послуги/комунальні, фінансові, відрядження, будівництво та ремонт (капітальні витрати) (8,8%);
- 6,7% – на послуги харчування (6,8%);
- 2,3% – на фінансові послуги/трансферти населенню, стипендії, субсидії, поточні трансферти, капітальні трансферти (2,6%);
- 1,8% – на інвентар та обмундирування (1,9%);
- 0,8% – на підручники та канцелярські товари (0,9%);
- 0,1% – на іншу діяльність у сфері освіти (0,1%).

⁹⁶ Другорядна діяльність, що пов'язана з навчанням є сумою видатків на: інвентар та обмундирування + транспортні послуги + підручники та канцелярські товари + фінансові послуги/трансферти населенню, стипендії, субсидії, поточні трансферти, капітальні трансферти.

⁹⁷ Функції освіти або види діяльності – це види діяльності, які здійснюють постачальники освітніх послуг за рахунок отриманих коштів. Інформація цього рівня забезпечує відповідь на питання, на здійснення яких видів діяльності (надання видів продукції) і в якому обсязі провайдери використовують кошти та про види освітніх послуг або заходів, які здійснювалися у країні. Прикладами є надання освітніх послуг і адміністративні заходи у системі освіти, а також супутні види діяльності: харчування, медичне обслуговування, перевезення школярів, постачання підручників.

Таблиця 16. Розподіл витрат на вищу освіту за структурою

	Усього	Послуги у сфері освіти	Другорядна діяльність у межах закладів освіти	Медичні послуги	Харчування
2007					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	22269,4	17161,2	2986,8	1,1	2551,0
ВО у ВНЗ I-II р.а.	4217,2	3437,9	459,3	0,1	405,4
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	18052,2	13723,3	2527,4	1,0	2145,6
II-ий етап ВО (МСКО 6)	897,2	772,5	95,4	0,01	0,6
I-ий етап ВО (МСКО 5)	22269,4	17161,2	2986,8	1,1	2551,0
2008					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	29183,5	23826,5	2943,8	1,3	2505,0
ВО у ВНЗ I-II р.а.	5511,3	4709,9	434,6	0,1	369,3
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	23672,2	19116,7	2509,2	1,2	2135,7
II-ий етап ВО (МСКО 6)	1172,3	1025,5	104,1	0,01	0,8
2009					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	32480,4	27878,8	2731,7	1,6	2366,0
ВО у ВНЗ I-II р.а.	6209,1	5525,1	392,4	0,1	327,3
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	26271,3	22353,8	2339,3	1,5	2038,6
II-ий етап ВО (МСКО 6)	1192,2	1076,1	70,7	0,01	0,4
2010					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	37660,5	32729,3	2688,2	1,6	2286,8
ВО у ВНЗ I-II р.а.	7595,3	6818,5	404,7	0,1	335,3
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	30065,2	25910,8	2283,5	1,5	1951,5
II-ий етап ВО (МСКО 6)	1491,8	1326,4	95,0	0,01	1,1
2011					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	39764,0	35143,6	2536,7	1,9	2132,6
ВО у ВНЗ I-II р.а.	8159,3	7410,0	397,3	0,2	331,9
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	31604,7	27733,7	2139,3	0,7	1800,6
II-ий етап ВО (МСКО 6)	1571,6	1415,7	89,4	0,1	0,6
2012					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	42218,5	37700,6	2360,6	2,4	2005,6
ВО у ВНЗ I-II р.а.	8961,0	8219,8	387,0	0,2	322,0
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	33257,5	29480,9	1973,6	2,2	1683,7
II-ий етап ВО (МСКО 6)	1622,3	1473,0	83,1	0,2	1,0
2013					
I-ий етап ВО (МСКО 5)	43100,9	39145,3	2258,3	2,2	1897,2
ВО у ВНЗ I-II р.а.	9387,7	8723,3	368,9	0,2	307,3
ВО у ВНЗ III-IV р.а.	33713,2	30422,9	1889,5	2,0	1589,8
II-ий етап ВО (МСКО 6)	2007,5	1851,7	76,8	0,1	0,6

фінансування загальних функцій освіти, млн. грн.

Адміністративні / комунальні, відрядження, будівництво та ремонт	Другорядна діяльність, що пов'язана з навчанням	Інвентар та обмундирування	Транспортні послуги	Підручники та канцтовари	Фінансові послуги/ трансферти, стипендії, субсидії, поточні та капітальні трансферти
434,7	2121,5	827,0	10,0	320,8	963,7
53,9	320,0	117,9	10,0	51,8	149,3
380,8	1801,5	709,2	9,0	269,0	814,4
94,7	29,4	1,3	5,3	-	22,8
437,5	2413,2	813,0	12,6	319,5	1268,1
65,2	366,8	106,7	1,1	47,5	211,4
372,3	2046,4	706,3	11,5	271,9	1056,7
103,3	42,7	1,1	6,0	-	35,6
364,2	1869,8	761,9	11,6	302,7	793,6
65,0	291,6	95,2	1,1	42,5	152,8
299,2	1578,2	666,7	10,5	260,3	640,7
70,2	45,4	1,0	5,1	-	39,3
399,7	2243,0	762,0	3,1	327,0	1150,9
69,3	372,1	108,2	0,5	48,7	214,7
330,4	1870,9	653,8	2,7	278,3	936,2
93,9	70,4	26,7	5,0	-	38,8
402,2	2083,7	709,2	3,2	296,2	1075,1
65,2	352,0	108,1	0,5	46,9	196,6
337,0	1731,7	601,2	2,7	249,3	878,6
88,7	66,5	29,0	6,3	-	31,1
352,5	2157,3	669,2	3,9	394,7	1089,5
64,8	354,3	104,6	0,5	64,0	185,1
287,7	1803,0	564,6	3,3	330,8	904,3
81,9	66,2	28,3	6,4	-	31,5
359,0	1696,3	631,9	4,0	343,4	
61,3	295,5	98,0	0,4	56,2	
297,6	1400,8	533,9	3,6	287,3	
76,2	79,0	30,0	7,3	-	

Джерело даних: Національні рахунки освіти України у 2013 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 81 с.

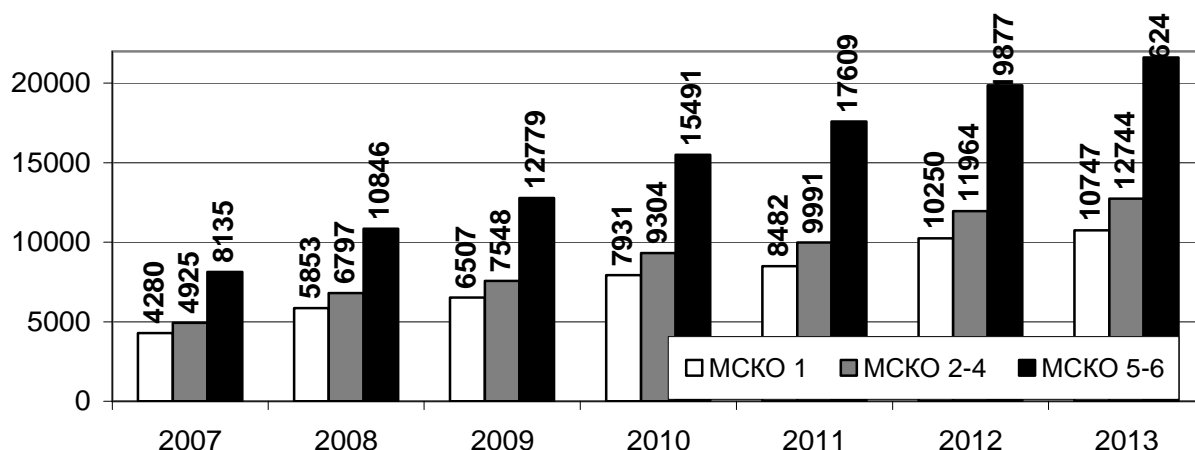
Примітки:

1. **Другорядна діяльність у межах закладів освіти** є сумою видатків на: медичні послуги + послуги харчування + адміністративні послуги/комунальні, фінансові, відрядження, будівництво та ремонт (капітальні витрати).

2. **Другорядна діяльність, що пов'язана з навчанням** є сумою видатків на: інвентар та обмундирування + транспортні послуги + підручники та канцелярські товари + фінансові послуги/трансферти населенню, стипендії, субсидії, поточні трансферти, капітальні трансферти.

Загальне збільшення витрат на освіту, що спостерігалось останніми роками призвело до суттєвого збільшення загальних витрат на одного учня/студента, які склали у 2007 році – 5793,6 грн. (або 1147,2 дол. США за обмінним курсом), та, відповідно: у 2008 р. – 7833,6 грн. (\$ 1486,5); у 2009 р. – 8893,1 грн. (\$ 1141,6); у 2010 р. – 10758,6 грн. (\$ 1355,0); у 2011 р. – 11705,6 грн. (\$ 1468,7); у 2012 р. – 13512,8 грн. (\$ 1691,2); у 2013 р. – 14513,5 грн. (\$ 1791,0)⁹⁸. При цьому середні витрати на навчання одного учня/студента в Україні, які у 2013 році склали 14513,5 грн., розподілялися наступним чином: з них 84,3% – кошти державного сектора, 15,7%) – кошти недержавного сектора. Щорічне зростання середніх витрат на навчання одного учня/студента спостерігається і за окремими рівнями освіти (рис. 25).

Рис. 25. Середні витрати на навчання одного учня/студента в Україні за рівнями освіти, грн.

Джерело даних: Національні рахунки освіти України (різні випуски)

За рівнями освіти зазначені витрати у 2013 році становили: МСКО 0 – 11064 грн. (у 2012 р. - 10634 грн.; у 2011 р. - 9106 грн.); МСКО 1 – 10747 грн. (10250 грн.; 8482 грн.); МСКО 2 – 10747 грн. (10250 грн.; 8482 грн.); МСКО 3 – 15402 грн. (14848 грн.; 11820 грн.); МСКО 4 – 18677 грн. (15647 грн.; 14410 грн.); МСКО 5 – 20997 грн. (19454 грн.; 17202 грн.) та МСКО 6 – 60261 грн. (45757 грн.; 43870 грн.).

Слід відмітити, що у 2013 році порівняно з 2012, 2011, 2010, 2009, 2008 та 2007 роками середні витрати на навчання одного учня/студента збільшились відповідно на 6, 22, 33, 61 та 83%, а порівняно з 2007 роком у 2,5 рази. Однак, варто зазначити, що в Україні порівняно з розвиненими європейськими країнами досить низький рівень витрат у розрахунку на одного учня/студента (20% від середніх витрат на одного учня/студента у країнах ЄС).

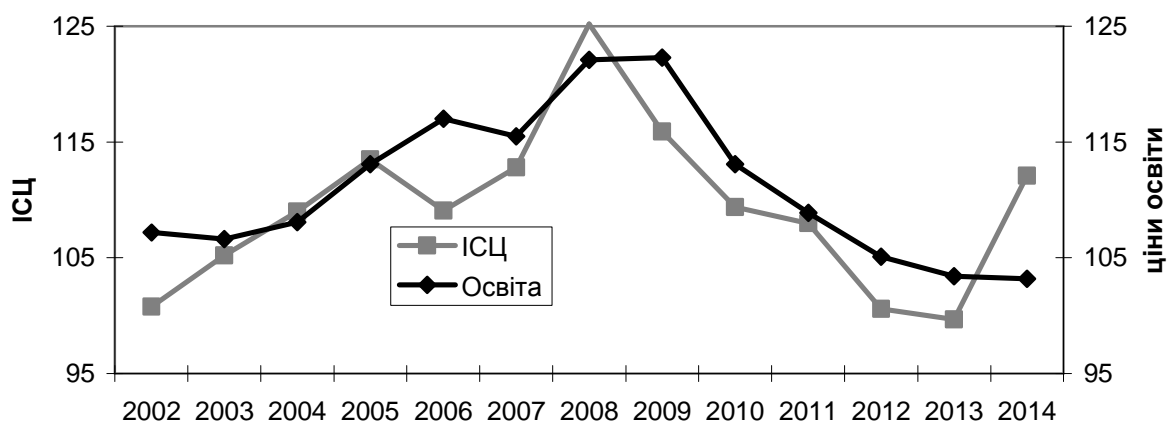
Ключовим для адміністрування фінансового забезпечення національної системи вищої освіти України є питання оплати послуг з підготовки здобувачів вищої освіти. У цьому питанні вищі навчальні заклади та особи, що здобувають вищу освіту, мають

⁹⁸ Національні рахунки освіти України у 2013 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – с. 6.

певні складнощі. Ще у 2011 році Рахункова палата України зазначала: «аудити Рахункової палати показали, що у 2008 – 2011 роках за відсутності нормативів вартості підготовки фахівця визначення потреби коштів на підготовку кадрів та підвищення кваліфікації (згідно з вимогами Мінфіну) ґрунтувалося на забезпеченні насамперед соціальних виплат (зарплати, стипендій, допомоги, харчування інвалідів і сирит), комунальних послуг та енергоносіїв і не мало прямої залежності від обсягів затвердженого державного замовлення. Ігнорування Мінфіном при затвердженні бюджетних призначень вимог законодавства у сфері державного замовлення підтверджує формальне значення цього засобу державного регулювання економіки і у підсумку не забезпечує ефективного використання бюджетних коштів на підготовку фахівців з вищою освітою»⁹⁹. Державна служба статистики також відзначала, що вища освіта (рівень МСКО 5) залучила у 2013 році кошти за рахунок оплати за навчання у обсязі 12,5 млрд. грн. (або 29% всіх видатків на вищу освіту – 6092 грн. на одного студента). При цьому приватне фінансування вищої освіти здійснювалося в основному за рахунок домогосподарств – 97% приватного фінансування МСКО 5 та 74% - МСКО 6.

За даними Держстату України ціни на освітні послуги, в вартості яких послугам з отримання вищої освіти належить вирішальна роль, стійко зростали з року в рік протягом 2002-2014 рр. Це зростання зазвичай відбувалося випереджальними темпами порівняно із зростанням Індексу споживчих цін (ІСЦ) (окрім випадків криз 2008 та 2014 років). Варто відзначити, що у першому випадку, у після кризовому 2009 році, індекс ціни на освітні послуги був значно більшим, ніж зростання ІСЦ (рис. 26). Зазначене дозволяє оцінювати як високу вірогідність акселерації зростання ціни на освітні послуги у 2015 році. Припущення щодо можливості «різкого стрибка цін» на освітні послуги підтверджує статистика щодо Індексів споживчих цін на товари та послуги, в нормованих до грудня 2010 року. Відповідно до цього нормування найменше зросли ціни на послуги зв'язку, що складала 112,4% до цін грудня 2010 року, на другому місці – послуги освіти, які відповідно зросли на 132,7%. Враховуючи зазначене відставання, що спричинило певну цінову диспропорцію, а також різке підвищення цін на Житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива, що відбулося у квітні-травні 2015 р. – до 330,0% та на транспорт, що відбулося у поточному році – до 219%, вірогідність підвищення цін на освітні послуги збільшується. Разом з тим, різке зменшення доходів домогосподарств, які можуть виділятися на фінансування освітніх програм, може призвести до різкого скорочення кількості здобувачів вищої освіти, що навчаються за власний рахунок, а тим самим – відповідного скорочення обсягів фінансування ВНЗ.

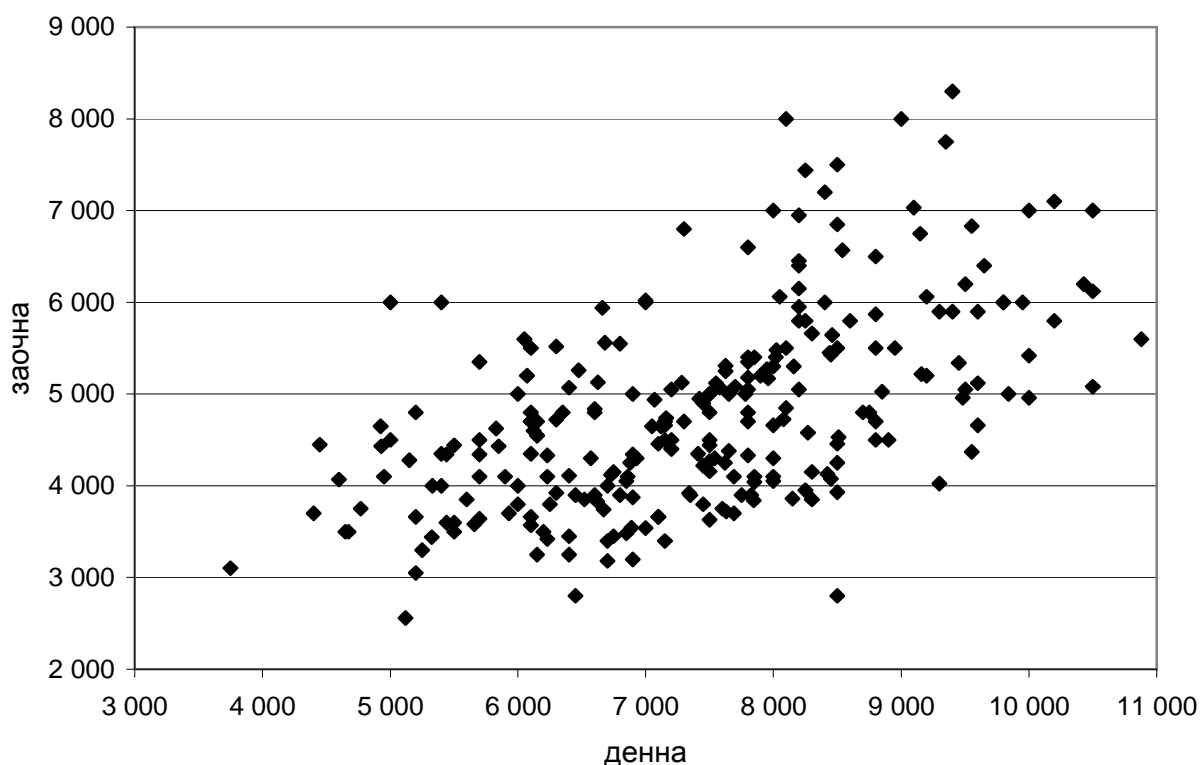
Рис. 26. Індекси споживчих цін на товари та послуги у 2002-2014 рр. та ціни на освітні послуги (до попереднього року; відсотків)

⁹⁹ Про результати аудитів ефективності використання коштів Державного бюджету України на підготовку кадрів з вищою освітою та підвищення кваліфікації за галузевою ознакою. – Київ: Рахункова палата України, 2011. – 42 с.

На сьогодні вартість навчання у ВНЗ України різниться – коливається у широких межах. На рис. 27 показано середню ціну за рік навчання для студентів, прийнятих вищими навчальними закладами України у 2014/2015 навчальному році за ОКР «Бакалавр» за денною та заочною формами. Дані демонструють значні розбіжності в цінах навчання на здобуття вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем (ОКР) «Бакалавр»: за денною формою навчання – від 3750 грн./рік до 10880 грн./рік, за заочною – від 2560 грн. до 8300 грн. (Примітка: наведена середня ціна на навчання за наведеним освітньо-кваліфікаційним рівнем в відповідному вищому навчальному закладі). Варто зазначити, що навіть максимальний розмір оплати вартості навчання за ОКР «Бакалавр» менший, ніж орієнтовна середня вартість підготовки одного кваліфікованого робітника, що встановлена державним замовленням на підготовку робітничих кадрів для державних потреб на 2014 рік складає 18052 гривень¹⁰⁰.

Рис. 27. Середня вартість навчання за ОКР «Бакалавр», що встановлена ВНЗ України у 2014 році, грн.

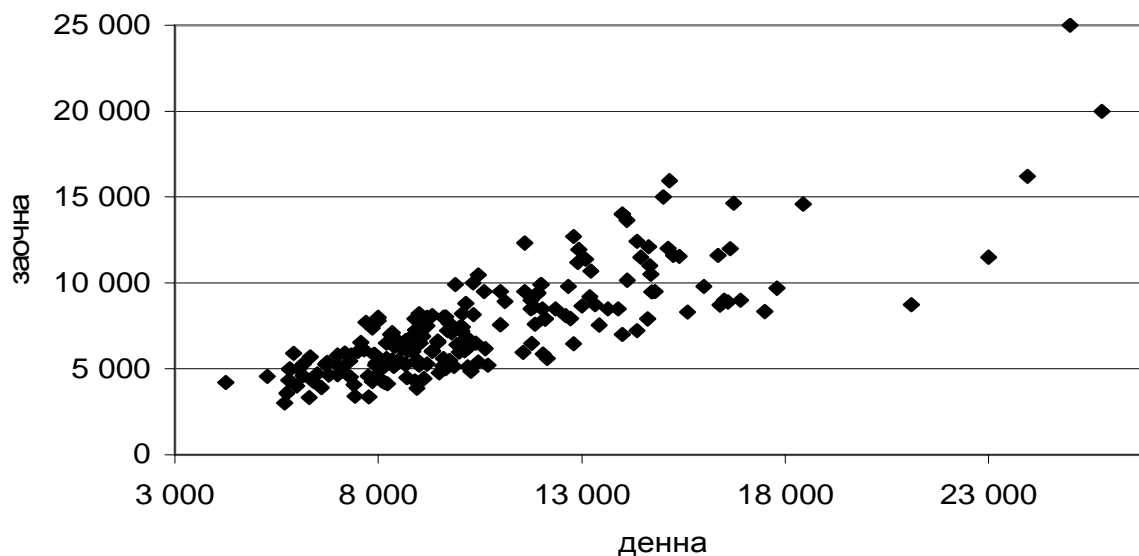

Джерело даних: портал <http://abiturients.info/uk>

На рис. 28 подано середню ціну за рік навчання для студентів, прийнятих вищими навчальними закладами України у 2014/2015 навчальному році за ОКР «Магістр» за денною та заочною формами. Дані також демонструють значні розбіжності в цінах навчання на здобуття вищої освіти за ОКР «Магістр»: за денною формою навчання – від 4250 грн./рік до 25780 грн./рік, за заочною – від 3000 грн. до 25000 грн.

¹⁰⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 11 червня 2014 р. № 212 «Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2014 році» // Офіційний вісник України від 11.07.2014 — 2014 р., № 53, стор. 47, стаття 1412.

Рис. 28. Середня вартість навчання за ОКР «Магістр», що встановлена ВНЗ України у 2014 році, грн.

Джерело даних: портал <http://abiturients.info/uk>

Фахівці Світового банку ще у 2008 році у своєму дослідженні «Вдосконалення міжбюджетних відносин і стратегії державних видатків у сферах охорони здоров'я та освіти в Україні: вибрані питання»¹⁰¹ зазначали, що Україна витрачає значну суму своїх бюджетних ресурсів на освіту (головним чином на місцевому рівні), однак ефективність цих видатків низька. Вони вважали, що зазначені видатки не можна підвищити, не завдавши економіці шкоди внаслідок додаткового податкового навантаження. Відзначаючи, що значна сума бюджетних коштів, вкладена в послуги освіти, не забезпечує належної віддачі вони пояснювали цю ситуація частково значною неефективністю послуг у сфері освіти, що призводить до надто малих видатків на заходи з підвищення якості послуг і недостатніх інвестицій. Одним із головних тверджень цього дослідження було те, що немає потреби у збільшенні видатків бюджету України на надання послуг, однак є потреба у підвищенні ефективності цих видатків. У цьому контексті пропонувалося уряду України поліпшити розподіл ресурсів, зміцнюючи систему міжбюджетних відносин і забезпечуючи достатні бюджетні заощадження у рамках наявного обсягу фінансування сфери освіти з тим, щоб перерозподілити їх для підвищення якості видатків у цій сфері.

Зверталася також увага на те, що власні (з власної кишені) виплати населення у поєднанні з низькою адресністю державних видатків призводять до нерівності та проблем із доступом до послуг освіти, а також до проблем, пов'язаних з управлінням сфери освіти. За оцінками зазначеного дослідження, власні виплати населення у сфері освіти можуть сягати загалом 1,5% ВВП; близько половини з яких припадає на вищу освіту.

Крім того, передбачалося, що істотних заощаджень можна досягти також у сфері вищої освіти завдяки цільовому спрямуванню бюджетних ресурсів (на оплату навчання і стипендії) кращим студентам з бідніших домогосподарств (які, до того ж, отримали високі оцінки під час стандартизованого вступного тестування), що очевидно, забезпечило б значне заощадження бюджетних коштів, які можна буде використати для видатків на заходи з підвищення якості (які не отримують достатнього фінансування). Підкреслювалося, що зважаючи на негативний демографічний профіль України, реформи слід впроваджувати негайно, затримка із їх початком унеможли-

¹⁰¹ Вдосконалення міжбюджетних відносин і стратегії державних видатків у сферах охорони здоров'я та освіти в Україні: вибрані питання. Дослідження Світового банку. 2008. – 168 с.

вить поступові зміни, і згодом необхідно буде впроваджувати радикальніші реформи, що матиме вищу політичну ціну. Окрім того, як додатковий захід пропонувалося розглянути можливість запровадження на пілотній основі системи ваучерів для студентів, чиє навчання у закладах вищої освіти оплачується з бюджету, з використанням яких студенти могли б платити ці кошти тому навчальному закладові, який вони самі оберуть. Це могло б стимулювати конкурентну боротьбу між вищими навчальними закладами за таких студентів і підвищити значимість їхніх освітніх послуг на ринку.

Дефіцитні бюджети освіти, нерегулярне надходження бюджетних коштів і непрозорість їхнього розподілу мають за наслідки зниження якості й ефективності освітніх послуг. Окрім того, перекладання на домогосподарства частини освітніх витрат є порушенням принципу рівності, подвійним тягарем для населення, які вже сплатили податки на публічну освіту. Зазначене, а також брак належного державно-громадського контролю за цільовим використанням коштів ВНЗ призводить до зниження довіри до вищої школи.

У багатьох країнах світу, особливо в країнах з розвинутою ринковою економікою державні витрати на освіту є значними і постійно зростаючими, тобто держава впливає на освіту у першу чергу заходами фінансово-економічного характеру. Освіта стала пріоритетом національної стратегії економічного зростання, а сприяння її розвитку включає елементи постійного моніторингу та подальшого індикативного прогнозування, що увійшло у практику державного регулювання національних систем освіти всіх розвинутих країн. Державна освітня політика цих країн ґрунтується на визнанні, що чим краща освітня та професійна підготовка робочої сили, тим значніша її роль у виробництві, тим менше в країні соціальних проблем, пов'язаних із безробіттям, бідністю, злочинністю тощо. Вивчення ефективності освіти з позиції її впливу на соціально-економічне зростання має велику практичну цінність у зв'язку з тим, що, по-перше, виявляє джерела та чинники економічного зростання, по-друге, сприяє оптимальному розподілу ресурсів між різними сферами, по-третє пояснює розподіл доходів у суспільстві, по-четверте, впливає на поведінку споживачів освітніх послуг як інвесторів системи освіти.

Враховуючи зазначене, одним із пріоритетних напрямів реформування національної системи вищої освіти Україні має бути реформування економічних засад системи вищої освіти, яке повинно спрямовуватися на створення прозорих фінансово-економічних механізмів цільового накопичення та адресного використання коштів, необхідних для реалізації в повному обсязі конституційних прав громадян на вищу освіту.

Законом України «Про вищу освіту» передбачено запровадження певних елементів ваучерної системи фінансування вищої освіти. Так, вступник за результатами ЗНО отримує право здобути вищу освіту за певною спеціальністю з оплатою за рахунок видатків Державного бюджету, але він буде вільним у виборі ВНЗ. Таким чином обсяг державного замовлення для ВНЗ визначатимуть самі вступники. Однак Закон не передбачає норм, які гарантують фінансування ВНЗ пропорційно до обсягу державного замовлення.

7.2. Матеріальна база вищої школи

Важливою проблемою, яка впливатиме на реформи національної системи вищої освіти та національної системи освіти взагалі є суттєві труднощі із матеріальною базою системи освіти.

Матеріальна база освіти у XXI столітті продовжувала стрімко старіти та приходити у невідповідність до сучасних умов. Так, ступінь зносу основних засобів¹⁰² за видом економічної діяльності «Освіта» у 2010 році склав 62,5%, хоча у 2000 році він

¹⁰² Включають вартість основних засобів (земельних ділянок, будівель, споруд та передавальних пристроїв, машин та обладнання, транспортних засобів, інструменту, тварин, довгострокових біологічних активів рослинництва і тваринництва, що пов'язані із сільськогосподарською діяльністю тощо) господарських організацій, установ, закладів.

був значно нижче та складав 40,5% (таблиця 17). Фактично вартість основних фондів освіти майже не змінилася (таблиця 18). Нові основні фонди в освіті за останні десятиліття вводилися в експлуатацію вкрай повільно (таблиця 19).

Таблиця 17. Ступінь зносу основних засобів за видом економічної діяльності «Освіта» у 2000–2010 роках (млн. грн.)

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
40,5	51,2	56,6	57,0	58,3	59,7	61,6	57,4	57,8	62,4	62,5

Таблиця 18. Залишкова вартість основних засобів за видом економічної діяльності «Освіта» у 2000–2010 роках (млн. грн.)

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
26982	22575	19838	20035	20559	20814	20532	24124	26144	25380	27184

Таблиця 19. Вартість введених в дію нових основних засобів за видом економічної діяльності «Освіта» у 2000–2010 роках (млн. грн.)

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
400	1410	885	1236	1303	1380	1602	2168	2481	2285	2311

Джерело даних: Основні засоби України за 2000–2010 роки. Статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2011. – 293 с.

За видом економічної діяльності «Освіта» (Код за КВЕД – «Р») вартість основних засобів на початок 2013 року з урахуванням індексації та переоцінки складала 3107620 тис. грн., при цьому надійшло основних засобів 251536 тис. грн. (з них введено в дію нових основних засобів на 60716 тис. грн.), вибуло основних засобів на 113633 тис. грн. (з них ліквідовано основних засобів на 6551 тис. грн.). Амортизація (знос) основних засобів за рік 107299 тис. грн. при вартості основних засобів, на які повністю нараховане амортизацію 157935 тис. грн. Ступінь зносу основних засобів освіти склав 44,9 %¹⁰³.

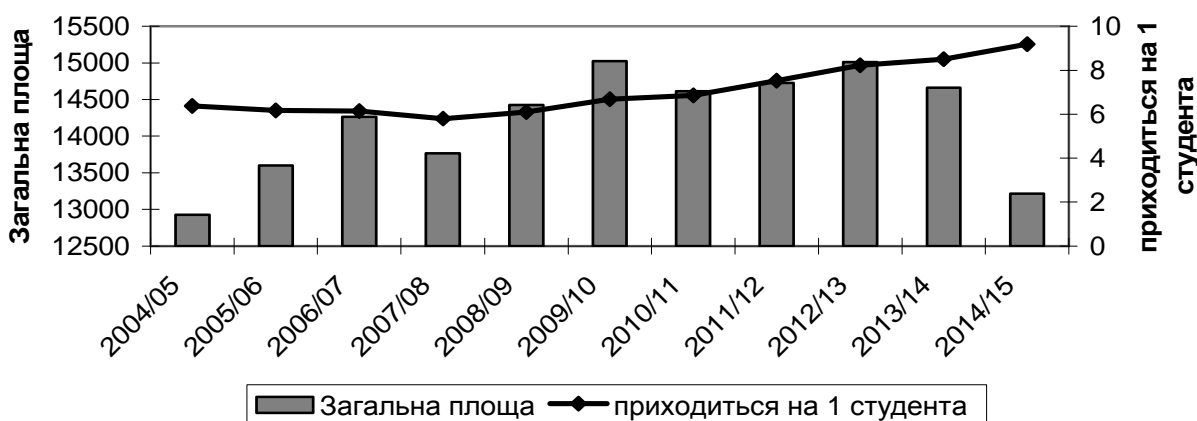
Варто відзначити, що стрімке зростання кількості вищих навчальних закладів та контингенту студентів, що навчалися в них не призвело до відповідного «буму» розвитку матеріально-технічної бази. Так, згідно з Ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти, затверджених Наказом Міністерства освіти науки України від 24.12.2003 р. № 847 мінімальним нормативом забезпечення вищих навчальних закладів є вимога щодо 100% забезпеченості матеріально-технічною базою (лабораторіями, полігонами, обладнанням, устаткуванням, необхідними для виконання навчальних програм)¹⁰⁴.

Фактично середня площа учбово-лабораторних будинків вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації складала на початок 2014/2015 навч. року 9,1 кв. м./на одного студента (рис. 29).

¹⁰³ Основні засоби України за 2013 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 19 с.

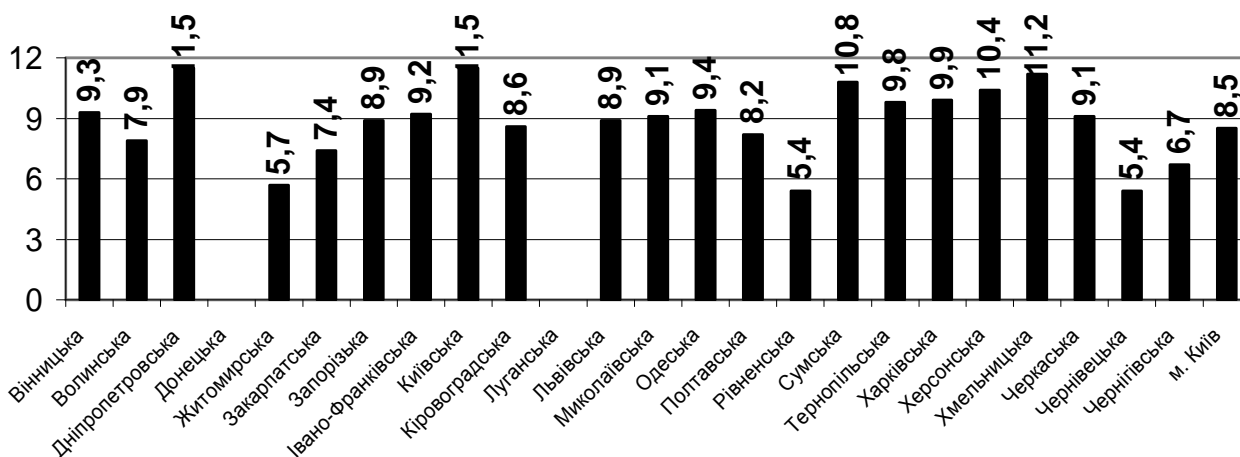
¹⁰⁴ Офіційний вісник України від 30.12.2011 — 2011 р., № 100, стор. 80, стаття 3671

Рис. 29. Загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ III-IV р.а., тис. кв.м та площа, що в середньому припадає на одного студента денної форми навчання, кв.м

Між регіонами існують значні відмінності в забезпеченні ВНЗ учбово-лабораторними площами: забезпеченість змінюється в діапазоні від 5,4 кв. м./на одного студента в Рівненській та Чернівецькій областях до 11,5 кв. м./на одного студента в Дніпропетровській області (рис. 30).

Рис. 30. Середня площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ III-IV р.а., кв. м./на одного студента

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року. Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України, 2015. – 169 с.

Слід відзначити, що згідно з вимогами Державних будівельних норм України ДБН В.2.2-3-97 «Будинки та споруди навчальних закладів» контрольні питомі показники розрахункової (нормованої) площі вищих навчальних закладів (не менше кв. м. на одного студента) повинна складати за типами вищих навчальних закладів: економічні – 14, педагогічні – 15, університети від 8000 до 12000 студентів – 17, а від 4000 до 8000 студентів – 18, політехнічні від 6000 до 12000 студентів – 18, до 6000 – 10, технічні та інженерно-економічні – від 4000 до 8000 – 19, - до 4000 – 20, фармацевтичні та сільськогосподарські – 21, медичні – 22, культури – 27, мистецтва, архітектури – 34¹⁰⁵. Тобто умови ліцензування та акредитації, що повинні враховувати відпові-

¹⁰⁵ Цит. по Акредитація від А до Я. Глосарій з акредитації. Навчально-методичний посібник. – Автори: М.Ф. Гончаренко, С.А. Свіжевська. – Д.: Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет», 2011. – 289 с. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

дні будівельні нормативи у значній кількості вищих навчальних закладів не виконуються.

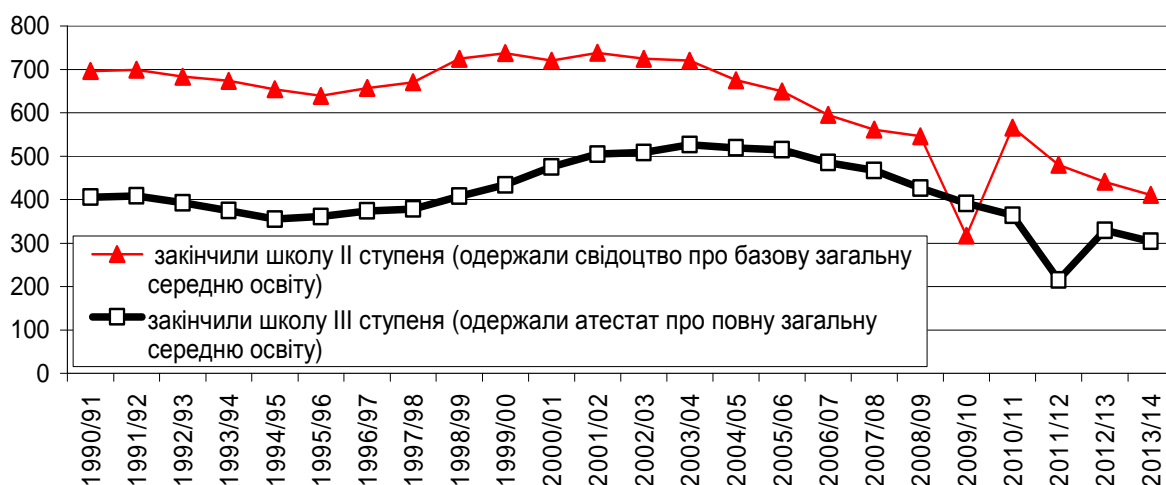
Значною проблемою ВНЗ України є значні суми витрат на енергоносії, що пов'язано із вадами у енергозбереженні. Міністерство освіти і науки України спільно з Європейським інвестиційним банком (ЕІБ) ініціювало проект «Вища освіта. Енергоефективність та сталий розвиток», який має на меті надати університетам – учасникам проекту допомогу в підвищенні якості та надійності їх послуг й ефективності використання енергії шляхом удосконалення їхнього інституційного потенціалу за рахунок різноманітних заходів і робіт, направлених на енергозбереження та оптимізацію управлінських процесів енергоспоживання. Проект ставить за ціль приведення галузі вищої освіти в Україні до світових стандартів енергоефективності та запровадження освіти для сталого розвитку. До участі в проекті були залучені Національний технічний університет «Львівська політехніка», Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка, Чернігівський національний технологічний університет, Сумський державний університет, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Вінницький національний технічний університет, проектні пропозиції яких пройшли багатоступеневу процедуру відбору і склали основу пілотного проекту ЄІБ та Міністерства освіти і науки на загальну суму 172 млн. євро¹⁰⁶.

8. Зовнішні чинники діяльності національної системи вищої освіти

8.1. Зв'язок з іншими секторами освіти

По-перше, розробка відповідної стратегії розвитку вищої освіти повинна враховувати «потужність» систем освіти попереднього рівня. Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами щорічно зменшується (рис. 31).

Рис. 31. Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами (у навчальному році, тис. осіб)

По-друге, зв'язок вищої освіти з іншими секторами освіти багатьма визнається як недостатній. Значні нарікання викликає якість підготовки вступників до ВНЗ з повною середньою освітою після закінчення шкіл та професійно-технічних навчальних закладів. По-третє, з боку роботодавців, є вагомі обґрунтовані претензії до ВНЗ щодо якості підготовки фахівців з вищою освітою, що примушує роботодавців забезпечувати додаткове або корпоративне навчання. По-четверте, є певні проблеми із запровадженням принципу «освіта протягом всього життя», що призводить до складнощів у

http://www.nmu.org.ua/ua/content/infrastructure/structural_divisions/science_met_dep/polez_doc_otdel_licenz_i_akr/dbn22397.doc

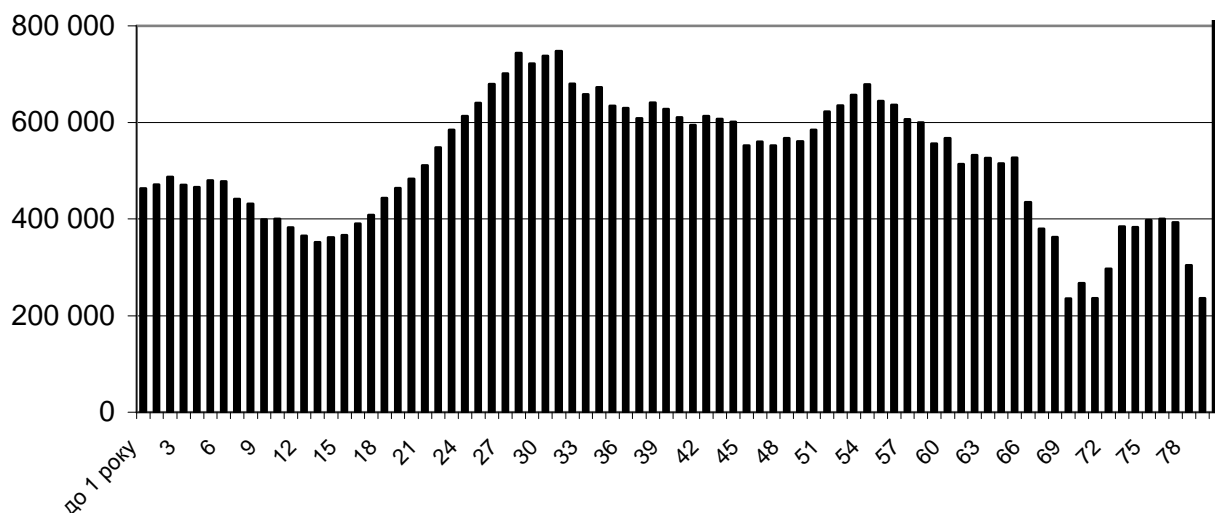
¹⁰⁶ <http://www.mon.gov.ua/content/Діяльність/Зв'язки%20з%20громадськістю/cherven.doc>

взаємодії сектору вищої освіти з сектором пост-вищої освіти – зокрема системами підвищення кваліфікації та перепідготовки.

8.2. Демографічна криза та проблеми вищої школи

Значний внесок в нестабільність системи вищої освіти вносить демографічна криза, що продовжується в Україні. Статистика фіксує «демографічну яму» (рис. 32) – найнижчий показник у групі населення, з віком 13 років (вступники до університетів 2018 та 2019 рр.).

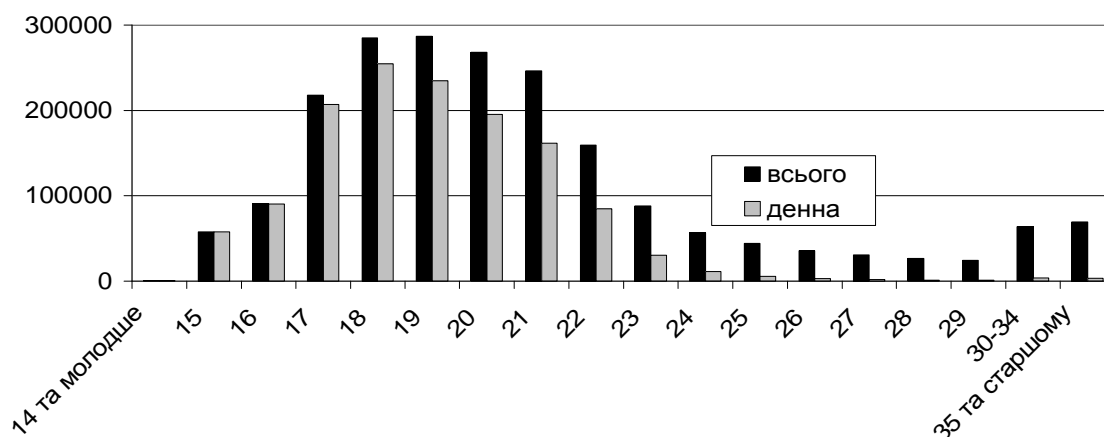
Рис. 32. Розподіл постійного населення України за віком станом на 1 січня 2015 року

Джерело даних: Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2015 року. Експрес випуск від 19.06.2015 р. № 116/0/10.2вн-15. К.: Державна служба статистики України, 2015. – 28 с.

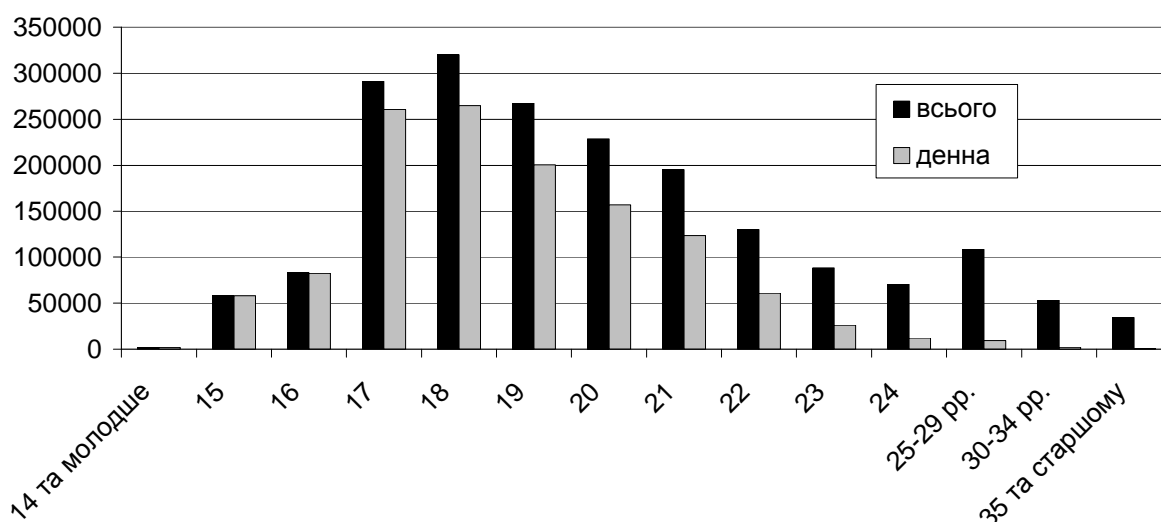
Зміни у демографічному розподілі вікових груп молоді України призвели протягом початку XXI століття до змін у віковому складі студентів – як до зменшення загальної чисельності відповідних вікових груп студентів, так і у між-віковій структурі студентів (рис. 33 та 34).

Рис. 33. Чисельність студентів ВНЗ 1-4 рівнів акредитації, що навчалися у 2013/14 навчальному році

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2014. – 165 с.

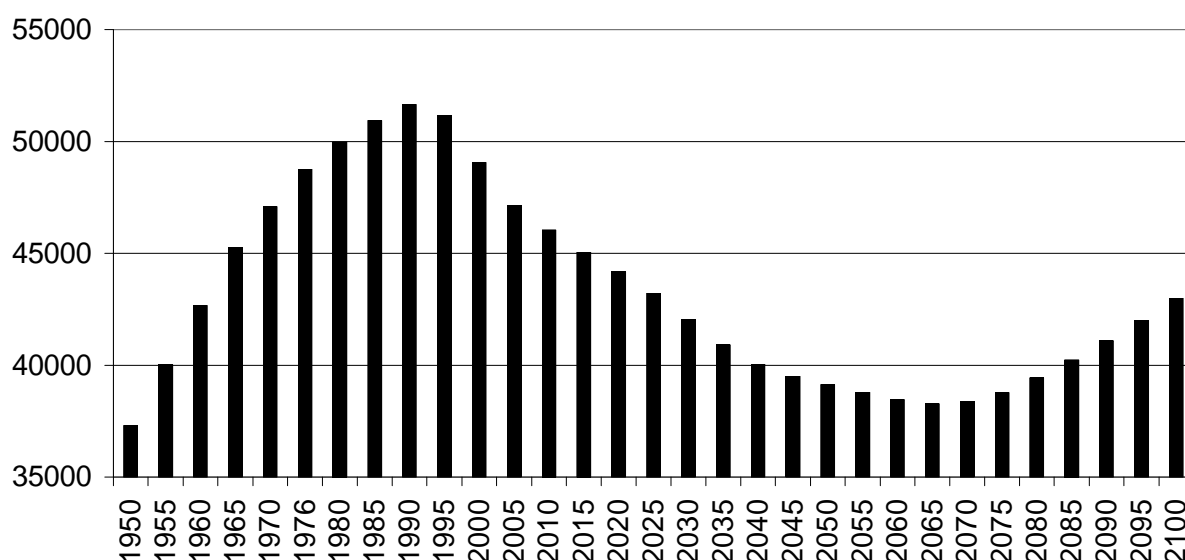
Рис. 34. Чисельність студентів ВНЗ 1-4 рівнів акредитації, що навчалися у 2000/2001 навчальному році

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2000/2001 навчального року. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2001. – 84 с.

Варто зазначити, що ООН прогнозує подальший розвиток в Україні демографічної кризи, що також буде мати значний негативний вплив на національну систему вищої освіти України у майбутньому (рис. 35).

Рис. 35. Чисельність населення України (1950-2010 факт, 2015-2100 прогноз ООН), тис. осіб

Джерело даних: World Population Prospects: The 2012 Revision, Volume I: Comprehensive Tables. United Nations. New York, 2013. – 463 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esa.un.org/wpp/>

8.3. Зв'язок з ринком праці

Доцільно не забувати, що вища освіта відіграє роль потужного гравця на ринку праці – у вищій школі працює значна кількість персоналу, багато студентів «відстро-

чують» свій вихід на ринок праці, отримуючи певний час професійні компетенції. Значену роль університетів як «соціального сейфу» підкреслював Зигмунт Бауман. «Завдання професійної підготовки поступово, але невпинно переміщуються від університетів, і це повсюдно відображується зменшенням бажання держави їх фінансувати із суспільних фондів. Неважко запідозрити, що університети значною мірою завдячують досі стабільним рівнем притоку студентів своїй несподіваній, але бажаній ролі тимчасових притулків у суспільстві, враженим тимчасовим безробіттям; структури, що дозволяє молоді на декілька років відстрочити на кілька років знайомство з жорсткими реаліями ринку праці»¹⁰⁷.

Дефіцит спеціалістів, недостатній рівень освіти та професійних навичок працівників – ключові проблеми, що стримують ріст продуктивності праці та виробництва, прибутковість бізнесу – це проблеми, на які останнім часом постійно звертається увага. Аналогічні проблеми зустрічаються також на іноземних ринках праці. Так, на початку 80-х років багато галузей британської економіки мали потребу в кваліфікованих інженерних кадрах, яка не задовольнялася. У США наприкінці 90-х років попит на висококваліфікованих фахівців перевищував пропозиції та зростав достатньо швидко. У середині першого десятиріччя XXI сторіччя 44% роботодавців Великої Британії відмічали, що можуть втратити свій бізнес через нестачу фахівців необхідної кваліфікації¹⁰⁸.

«Однією з найбільш серйозних проблем є відсутність адекватної статистики щодо реального співвідношення попиту й пропозиції кадрів на ринку праці України. Розбалансованість ринків праці й освіти значною мірою викликана відсутністю системної взаємодії між зацікавленими сторонами: органами державного управління, системою професійної освіти, роботодавцями та працівниками.»¹⁰⁹.

Розповсюдженість випадків невідповідності (дисбалансу) між фактичним та потрібним рівнями освіти та кваліфікації робітників є постійною темою українських та іноземних досліджень. Причиною подібних диспропорцій може бути як зростання вимог до робітників з боку працедавців відповідно до нових організаційних та технологічних змін виробництва, так і зниження якості освітньої підготовки майбутніх фахівців, у певних випадках – незацікавленість роботодавців у підвищенні професійного рівня робітників з недостатньою кваліфікацією у зв'язку із значними витратами на ці цілі (див. також рис. 1 даних аналітичних матеріалів).

Цікаву інформацію щодо стану цієї проблеми надають матеріали дослідження 2013 року «Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців»¹¹⁰.

Так, роботодавці розійшлися в уявленнях щодо потреб у кваліфікованих фахівцях. Опитані відзначали дисбаланс попиту та пропозиції відносно окремих категорій випускників з вищою освітою, зокрема вважали надмірно високою на ринку праці частку випускників з бізнес/економічною освітою (57%), з юридичною (55%) та звертали увагу на нестачу на ринку фахівців з інженерно-технічною освітою, на що вказували 44% опитаних, ІТ-фахівців – 12%, будівельників – 17%.

¹⁰⁷ Бауман, Зигмунт. Индивидуализированное общество/Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. - М.: Логос, 2005. - 390 с.

¹⁰⁸ Prepared by the Office for National Statistics London: TSO The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. 2005 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/social-trends-rd/the-official-yearbook-of-the-united-kingdom/2005-edition/index.html>

¹⁰⁹ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К.: НІСД, 2015. – с. 355.

¹¹⁰ Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців. 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/bestuniverua/ss-27208268>

За даними дослідження, проведеного українським відділом Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна, середня кількість претендентів на одну вакансію (hh.індекс) в Україні в 3 кварталі 2014 року складає 5,1, в Києві – 5,6.

В цілому по Україні найбільшим попитом серед роботодавців користуються спеціалісти зі страхування і робітники. На одне робоче місце претендує 0,7 і 0,9 пошукачів відповідно. Найбільша конкуренція спостерігається серед пошукачів без досвіду роботи, студентів – на одну вакансію 11,1 претендентів, спеціалістів у сфері фінансів – 9,5 і юристів – 9,4 (рис. 36).

Рис. 36.

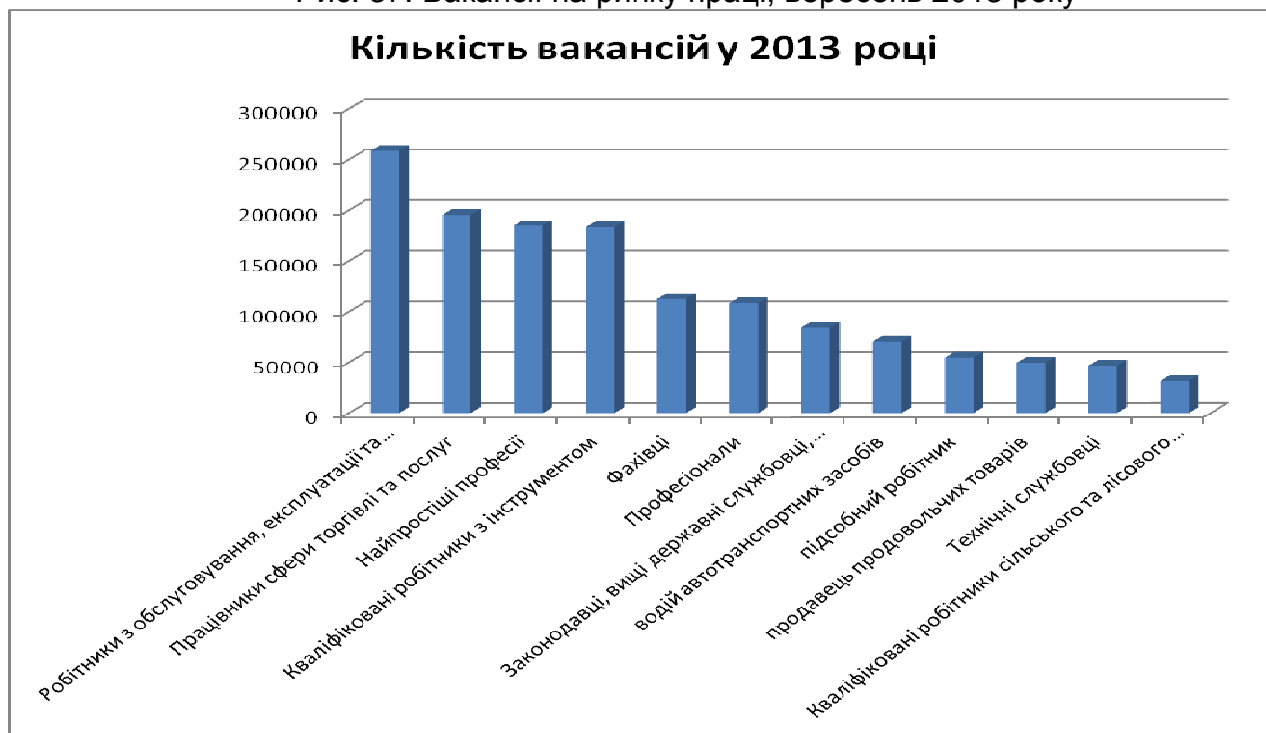
hh.індекс в Україні в проф.сферах в 3 кварталі 2014

Дані були отримані в результаті аналізу бази даних вакансій і резюме Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна в жовтні 2014 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hh.ua/article/15504>

Відомості Державної служби зайнятості дають таку структуру вакансій на ринку праці у 2013 році (рис. 37).

Рис. 37. Вакансії на ринку праці, вересень 2013 року

Дані сайту Державної служби зайнятості, вересень 2014 року¹¹¹.

В той же час є очевидні диспропорції у співвідношення пропозиція-попит на ринку праці (рис. 38).

Рис. 38. Кількість резюме на одну вакансію.

Дані сайту Державної служби зайнятості, вересень 2014 року.

Аналізуючи відомості Державної служби зайнятості, можна зробити висновок, що на ринку праці переважає попит на працівників без вищої освіти, а пропозиція працівників з вищою освітою значно вища від попиту. Це означає, що державна політика у сфері освіти має бути переорієнтована на професійну освіту на базі середньої, а у вищій освіті необхідно зосередитися на якісних показниках.

¹¹¹ Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://trud.gov.ua>

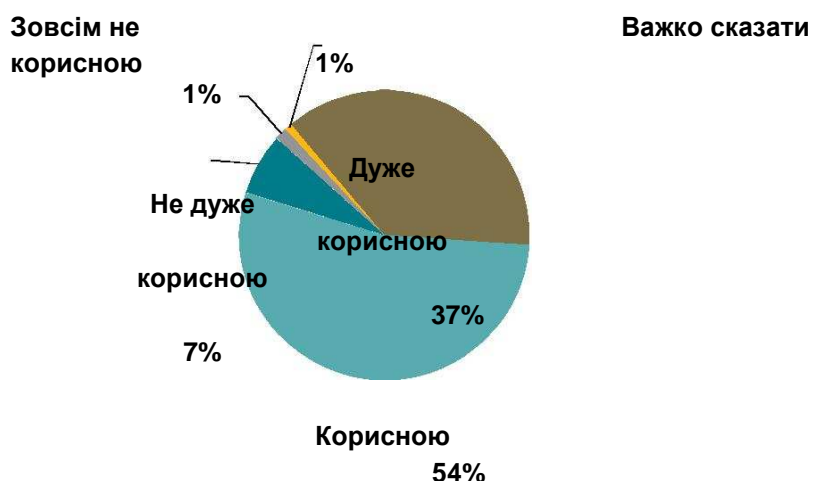
Соціологічні дослідження показують суттєві проблеми з оцінкою якості підготовки фахівців з вищою освітою. Так, на запитання «На Вашу думку, чи змінилася і, якщо так, то в якому напрямку якість підготовки випускників українських ВНЗ за останні 5 років?» були надані такі відповіді (рис. 39). Четверта частина опитаних мають уявлення про погіршення університетської підготовки, третина – про її незмінність. Про покращення казали лише 17 % опитаних роботодавців.

Рис. 39.

Зазначене дещо розбігається із уявленнями випускників про якість отриманої університетської підготовки (рис. 40). Випускники, що працюють за фахом, у більшості (91%) вважають, що отримана ними освіта була корисною для виконання їхньої роботи. Майже 8% випускників, що працюють за фахом, відповіли, що отримана ними освіта виявилася по суті непотрібною для їхньої роботи.

Рис. 40 Наскільки корисною стала для Вас освіта, отримана у ВНЗ, для виконання роботи? (% до тих, хто працює за фахом)

Отримання першого робочого місця та пошуки роботи молоддю є значною проблемою України. У цьому напрямі роботи є певні розбіжності між офіційними даними та даними зазначеного соціологічного опитування. Так, за статистичними даними направлення на роботу у 2014 році отримали 134399 випускників (для порівняння у 2013 р. – 156473 випускники), що складає лише 27,7% загальної кількості випускників (2013 - 27,2%), у тому числі з них тих, хто навчались за рахунок коштів: Державного бюджету – 104375 (120654) осіб, місцевих бюджетів – 16370 (17950) осіб. Лише

39006 випускників у 2013 році (2013 р. – 41143) одночасно з освітньо-кваліфікаційним рівнем отримали робітничу професію¹¹².

Однак, за даними опитування картина інша: найпопулярнішими способами пошуку роботи серед випускників є звернення до знайомих (цей метод пошуку роботи використовували 46% випускників) та перегляд вакансій в Інтернеті або газетах (35%). Лише 7% випускників під час пошуків роботи зверталися до Державної служби зайнятості, стільки ж – зверталися до роботодавців або відвідували ярмарки кар'єри. Ще менше випускників (близько 5%) ходили на співбесіди або складали іспити для прийому на роботу, розміщували оголошення в газетах / журналах або відповідали на розміщені вакансії, або ж зверталися до компаній, де раніше проходили практику / стажування. Найрідше випускники зверталися по допомогу до університетського центру зайнятості (4%) або до кадрового агентства (3%). Тобто в питаннях пошуку робіт випускники більше покладаються на особисті контакти або пошук вакансій, розміщених з ініціативи роботодавця, аніж на допомогу спеціалізованих служб із пошуку кадрів та працевлаштування, таких як Державна служба зайнятості, університетські центри кар'єри або професійні рекрутингові агентства.

Станом на початок 2013 року постійну роботу мали 76% випускників, іще 7% мали досвід роботи, проте на час опитування не працювали. Близько 17% випускників ніколи не мали постійної роботи тривалістю більше 6 місяців.

Найбільш затребуваними виявилися фахівці з інформаційних технологій та інженерно-технічних спеціальностей. На час опитування, роботу мали 81% випускників ІТ-спеціальностей та 79% інженерів, 5% випускників цих спеціальностей мали досвід, але на час опитування не працювали, і 14%-15% ніколи не мали роботи.

За результатами проведеного опитування, через три місяці після випуску працевлаштованими є 63% випускників, через півроку – 70%: п'ята частина випускників (20%) починають працювати до отримання диплому, 17% знаходять перше робоче місце через 1-2 тижні після випуску, 13% - майже через місяць, 14% - через два-три місяці, 7% - через 4-5 місяців. В 11% випадків пошуки роботи тривають більше півроку, а 17% випускників 2007-2012 року на час опитування ніколи не мали постійної роботи.

І роботодавці, і випускники сходяться на думці про те, що найважливішими характеристиками, які враховуються при прийомі на роботу, є знання, навички та вміння випускника (це дуже впливає на рішення щодо прийому на роботу на думку 78% випускників та 73% роботодавців), а також особистісні якості випускника (дуже важливим це назвали 69% роботодавців та 68% випускників).

Уявлення випускників та роботодавців щодо основних причин, чому випускникам вузів без досвіду роботи складно знайти своє перше робоче місце, суттєво відрізняються. Абсолютна більшість випускників (70%) переконані, що роботодавці відмовляють випускникам через відсутність у них досвіду роботи за спеціальністю. Натомість роботодавці у більшості зауважують, що бар'єрами для прийому на роботу нещодавніх випускників найчастіше стають низький рівень практичної підготовки (59%), а також завищені вимоги до зарплати і неадекватні кар'єрні очікування з боку випускників (40%) – лише після цього іде досвід роботи (37%).

За оцінками роботодавців, нинішні випускники мають завищені очікування щодо багатьох параметрів майбутнього працевлаштування. На думку 72% представників компаній-роботодавців, які у своїй діяльності стикалися із випускниками українських вузів останніх п'яти років, нинішні випускники мають завищені очікування по зарплаті, 53% - завищені уявлення про свої здібності, 51% - завищені кар'єрні очікування, 31% - завищені очікування, що стосуються умов праці.

Найбільшою довірою серед роботодавців користувалися випускники Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (КПІ) та Ки-

¹¹² Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/14 навчального року. Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України. 2014. – с. 86, 87.

ївського національного університету імені Тараса Шевченка. За словами опитаних роботодавців, випускників КПІ погоджуються приймати на роботу навіть без досвіду роботи 15% усіх українських компаній, випускників університету імені Шевченка – 12% компаній

Найвищий рівень безробіття¹¹³ наприкінці 2013 року (за методологією МОП) спостерігався серед молоді віком 15–24 роки, який складав 17,4 % від кількості економічно активного населення цієї вікової групи (у 2012 р. відповідно – 17,3%). Зазначений показник майже збігається із показником кількості непрацевлаштованих після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації (відповідно – 17,5% та 17,1%). Зазначене виглядає ще більш загрозливим, враховуючи, що в Україні кожен четвертий економічно неактивний¹¹⁴ був учнем або студентом (Загальна кількість економічно неактивного населення віком 15-70 років у 2013 р. складала 11,9 млн. або більше третини всього населення цього віку)¹¹⁵.

У 2011 році Рахункова палата України зазначала, що «система вищої освіти та державного замовлення не відповідають реаліям сучасного ринку праці, не забезпечують балансу потреб і пропозицій, а отже, не забезпечується ефективне використання бюджетних коштів»¹¹⁶.

8.4. Вплив подій, пов'язаних з тимчасовою окупацією території України (Автономної Республіки Крим та міста Севастополя) та проведення антитерористичної операції на територіях Донецької та Луганської областей

Втрата в 2013-2015 рр. контролю України над тимчасово окупованими територіями Автономної республіки Крим та м. Севастополь, районом проведення антитерористичної операції в Донецький та Луганський областях надала розуміння того, що сучасна та майбутня економіка країни вже не буде мати попереднього характеру розвитку та попередньої структури. Економіка почала працювати в принципово нових умовах, при яких відбувся розрив господарських зв'язків зазначених регіонів з іншими регіонами, збільшення фінансово-економічної нестабільності, підвищення соціальної напруги тощо. Свою частку у ці процеси також вносить вимушена міграція з цих територій (таблиця 20).

Таблиця 20. Питома вага деяких регіонів в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2013 році, %

	Населення	Кількість зайнятих економічною діяльністю	Валовий регіональний продукт	Експорт
Автономна республіка Крим та м. Севастополь	5,2	5,4	3,8	1,6
Донецька область	9,6	9,6	11,7	19,6
Луганська область	4,9	4,9	4,0	5,6

¹¹³ Довідково: на кінець 2013 р. рівень зареєстрованого безробіття в Україні становив 2,4% економічно активного населення працездатного віку, рівень безробіття населення (за методологією МОП) – 1576,5 тис. осіб або 7,7 % економічно активного населення).

¹¹⁴ Економічно неактивне населення – особи, які не можуть бути класифіковані як „зайняті” або „безробітні”. До складу цієї категорії населення включають незайнятих осіб, які належать до таких соціальних груп: пенсіонери; студенти (учні) денної форми навчання; особи, які виконують домашні (сімейні) обов'язки; особи працездатного віку, які зневірилися знайти роботу; особи, які вважають, що немає підходящої роботи та не знають де і як її знайти; інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, а також ті, діяльність яких не відноситься до економічної (виконання неоплачуваної чи добровільної роботи тощо).

¹¹⁵ Доповідь Державної служби статистики України від 16.04.2014р. №117/0/9.1вн–14 «Ринок праці у 2013 році».

¹¹⁶ Про результати аудитів ефективності використання коштів Державного бюджету України на підготовку кадрів з вищою освітою та підвищення кваліфікації за галузевою ознакою. – Київ: Рахункова палата України, 2011. – 42 с.

Джерело: Регіони України у 2014 році. Статистичний збірник. Частина 1. К.: Держстат України, 2014.

Вища освіта зазначених територій була потужною, складаючи суттєву частку загального потенціалу сфери вищої освіти країни.

На цих територіях у 2013 році було розташовано 143 вищих навчальних заклади.

Так у АРК працювало 26 ВНЗ, у т.ч. – 7 університетів, 2 академії, 2 інститути, 7 коледжів, 4 училища, 4 технікуми. У м. Севастополь – 10 ВНЗ, у т.ч. – 3 університети, 1 академія, 1 інститут, 1 коледж, 2 училища, 2 технікуми. У Донецькій області – 73 ВНЗ, у т.ч. - 9 університетів, 4 академії, 7 інститутів, 13 коледжів, 17 училищ, 23 технікуми. У Луганській області – 34 ВНЗ, у т.ч. - 6 університетів, 1 академія, 1 інститут, 7 коледжів, 10 училищ, 9 технікумів.

У ВНЗ I-II рівнів акредитації навчалось 18,9% загального контингенту здобувачів вищої освіти України, зокрема у ВНЗ Автономної республіки Крим та м. Севастополь – 2,9%; в Донецькій області – 11,7%; Луганській області – 4,7%.

У ВНЗ III-IV рівнів акредитації навчалось 12,6% загального контингенту здобувачів вищої освіти України, зокрема у ВНЗ Автономної республіки Крим та м. Севастополь – 2,9%; в Донецькій області – 5,8%; Луганській області – 3,8%.

У ВНЗ I-II рівнів акредитації працювало 17,0% загального контингенту штатних викладачів, зокрема у ВНЗ Автономної республіки Крим та м. Севастополь – 2,8%; в Донецькій області – 10,2%; Луганській області – 4,0%.

У ВНЗ III-IV рівнів акредитації працювало 13,3% загального контингенту штатних викладачів, зокрема у ВНЗ Автономної республіки Крим та м. Севастополь – 3,5%; в Донецькій області – 6,1%; Луганській області – 3,8%.

На зазначених територія розміщувалася значна частка науково-технічного потенціалу країни. На цих територіях у 2013 році було розміщено 140 організацій, які виконували наукові та науково-технічні роботи (12,3% всієї чисельності наукових організацій країни), в яких працювало майже 12,5 тис. працівників (10,1%), у т.ч. – 313 докторів наук (2,2%) та 1184 кандидатів наук (7,4%). На цих територіях у 2013 році виконувались 6,5 тис. наукових та науково-технічних робіт (13,6%), частка фінансування виконання яких складала 8,7%.

За даними Міністерства освіти і науки України станом на 1 червня 2015 р. із зони антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях (АТО) було виведено 16 ВНЗ та 10 наукових установ, в яких 2844 науково-педагогічні працівники навчають понад 39,5 тис. студентів.

Таким чином зазначені події безпосередньо впливають на стан та розвиток національної системи освіти в декількох напрямках через:

1) зміну характеру розвитку суспільства та економіки країни, що викликає звуження ресурсного забезпечення вищої освіти;

2) втрату суттєвої частки потенціалу вищої школи та науки;

3) виникнення потреби регулювання освіти мігрантів;

Частина 12 статті 7 Закону України від 12.08.2014 р. № 1635-VII «Про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" щодо місця перебування та права на освіту» встановлює, що «громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, мають право на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету з наданням місць у гуртожитках на час навчання»¹¹⁷.

А також – Порядок надання (розміщення) додаткових місць державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних кадрів для громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 р. № 450.

¹¹⁷ Відомості Верховної Ради. – 2014. - № 39. - ст. 2011.

4) необхідність забезпечення роботою, житлом (студентів – гуртожитками) та соціальною допомогою академічного персоналу установ, що працювали у ВНЗ на зазначених територіях;

5) вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням підтримки фахівців, залучених до виконання обов'язків в зоні АТО;

Законом України від 14.05.2015 р. № 425-VIII¹¹⁸ статтю 44 Закону України "Про вищу освіту" доповнено частиною сімнадцятою щодо забезпечення державою особам, визнаним учасниками бойових дій та їхнім дітям, дітям, один із батьків яких загинув (пропав безвісти) у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів або помер внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів, а також внаслідок захворювання, одержаного в період участі в антитерористичній операції, дітям, один із батьків яких загинув під час масових акцій громадянського протесту або помер внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час масових акцій громадянського протесту, дітям, зареєстрованим як внутрішньо переміщені особи, у тому числі дітям, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах, - до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, державну цільову підтримку для здобуття вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах.

б) вирішення питань, пов'язаних із збереженням кадрового потенціалу ВНЗ тощо.

Закон України від 07.04.2015 р. № 277-VIII встановлює, що «з військової служби звільняються військовослужбовці, які є студентами, аспірантами чи докторантами денної форми навчання та були призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період»¹¹⁹.

Всесвітній доклад ЮНЕСКО з моніторингу освіти для всіх за 2011 р. Зазначає: «Країни, що зачеплені конфліктом, найбільш далекі від досягнення цілей освіти для всіх, однак проблеми в області освіти, що стоять перед ними, в значному ступені не знаходять відображення в докладах ЕФА. Скрита криза в освіті, з якою зштовхуються ці країни є глобальним викликом, що потребує дій з боку міжнародної спільноти. Збройний конфлікт не тільки підриває перспективи активізації економічного росту, скорочення масштабів злиденності і досягнення цілей в області розвитку, що сформульовано в Декларації тисячоліття, але й посилює нерівність, відчай і незадоволення, що затягує ці країни в цикл насилля»¹²⁰.

Фактично, наявність значної кількості проблем, недосконалість існуючих та пропонує нормативних механізмів їх розв'язання в коротко-, середньо- та довгостроковому періоді дозволяє зробити висновок про необхідність розробки державної соціальної програми для вирішення всього комплексу питань, пов'язаних з тимчасовою окупацією території України (Автономної Республіки Крим та міста Севастополя) та проведення АТО для сектору вищої освіти і науки.

9. Інтернаціоналізація національної системи вищої освіти України

Під інтернаціоналізацією в сфері на національному, секторальному і інституційному рівнях прийнято розуміти процес, за яким цілі, функції і організація надання освітніх послуг набуває міжнародного виміру. Поняття інтернаціоналізації в сфері вищої освіти в міжнародній практиці традиційно включає два аспекти: «внутрішню» інтернаціоналізацію (internationalization at home) та «зовнішню» інтернаціоналізацію, або освіту за кордоном, міжкраїнну освіту, транскордонну освіту (education abroad, across borders, crossborder education). Інтернаціоналізація освіти включає наступні форми міжнародного співробітництва: 1) індивідуальна мобільність: мобільність студентів або академічного персоналу в освітніх цілях; 2) мобільність освітніх програм і інституційна мобільність; формування нових міжнародних стандартів освітніх про-

¹¹⁸ Офіційний вісник України від 16.06.2015 — 2015 р., № 45, стор. 22, стаття 1421.

¹¹⁹ Відомості Верховної Ради. – 2015. - № 24. - ст.166.

¹²⁰ EFA (Education for All) Global Monitoring Report 2011 The hidden crisis: Armed conflict and education – 431 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001907/190743e.pdf>

грам; 3) інтеграція в навчальні програми міжнародного вимірювання і освітніх і стандартів; 4) інституційне партнерство: створення стратегічних освітніх альянсів¹²¹.

Наукова громадськість, прагнучи посилити участь вчених, наукових колективів та наукових установ в міжнародному науково-технічному співробітництві, забезпечити рівноправну участь у міжнародних наукових проектах, очікує від влади більш ефективних заходів із стимулювання цієї діяльності.

«На сьогодні міжнародна діяльність наукових установ та організацій регламентується 34 міжнародними угодами у сфері науки і науково-технічної діяльності, ратифікованими Верховною Радою України. Однак виконання міжнародних зобов'язань за цими договорами українською стороною здійснюється не у повному обсязі. Скорочуються обсяги виплат за міжнародними зобов'язаннями, стримується їх виконання.»¹²².

9.1. Вища освіта України в міжнародних рейтингах

Національна конкурентоспроможність тісно пов'язана із ефективною системою освіти, зокрема – вищої освіти: успіх економічних та політичних реформ залежить від успішності освіти як однієї з головних сфер розбудови сучасного суспільства.

В сучасних умовах глобальні рейтинги стають одним з важливих показників для інвесторів (у т.ч. для університетів – іноземних студентів та замовників наукових досліджень). Для порівняльних оцінок національної системи вищої освіти використовуються три види рейтингів: 1) глобальні соціально-економічні рейтинги країн, що базуються у т.ч. на оцінках стану освіти, 2) рейтинги національних систем освіти, у т.ч. – вищої, 3) глобальні рейтинги університетів.

Розглянемо порівняльні оцінки системи вищої освіти в першій групі рейтингів. Позитивом для України є те, що високе місце у міжнародних рейтингах за оцінками людського капіталу (ПРООН), а також конкурентоспроможності країн, інших рейтингах підтримується перш за все високими оцінками показників освіченості населення України.

Міжнародні дослідження якості вищої освіти засвідчують, що показники якості вищої освіти України є доволі неоднорідними. З одного боку, за даними дослідження Глобальної конкурентоспроможності, яке проводить Світовий економічний форум, за кількісним показником – охоплення вищою освітою, Україна перебуває в числі перших 10-15 країн світу. Доволі високі показники має вища математична і природнича освіта – Україна традиційно посідає тут місце не нижче 50-го. Однак за якістю бізнес-освіти Україна тривалий час перебувала у другій сотні і лише у 2014 році піднялася до 88 місця.

В рейтингу *Глобального індексу конкурентоспроможності*¹²³ (The Global Competitiveness Index)¹²⁴ 2014-2015 р. Україна посіла 76-е місце серед 144 країн світу (для порівняння відповідно: 2013-2014 р. – 84-е/148 країн; 2012-2013 р. – 73-е/144 країни; 2011 –2012 р. – 82-е/142 країни; 2010-2011 р. – 56-е/139 країн).

За показником «Стан вищої та професійної освіти в цілому» (Higher education and training) у 2014-2015 р. Україна зайняла – 40-е; (для порівняння відповідно: 2013-2014 р. – 43-е; 2012-2013 р. – 47-е; 2011-2012 р. – 51-е; 2010-2011 р. – 66-е);, у тому числі:

«5.02. Охоплення вищою освітою» (Tertiary education enrollment, gross %) – 13-е (10-е; 10-е; 7-е; 8-е);

¹²¹ Актуальные вопросы развития образования в странах ОЭСР / Отв. ред. .В. Ларионова. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. — 152 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.hse.ru/pubs/lib/data/access/ram/ticket/79/1437065076d580c7893216c2ac742f53398365b2d9/questions_development_formation.pdf

¹²² Рекомендацій парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави», схвалених Постановою Верховної Ради України від 11.02.2015 р. № 182-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 16. – ст.117

¹²³ Всесвітній економічний форум визначає національну конкурентоспроможність як спроможність країни та її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного росту, що є стійкими в середньостроковій перспективі.

¹²⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

- «5.03. Якість системи освіти в цілому» – 72-е; (79-е; 70-е; 62-е; 56-е);
- «5.04. Якість математичної та природничої освіти» (Quality of math and science education) – 30-е (28-е; 34-е; 36-е; 42-е);
- «5.05. Якість освіти з менеджменту» (Quality of management schools) – 30-е (28-е; 34-е; 36-е; 42-е);
- «12.04. Співробітництво університетів і бізнесу в сфері наукових досліджень» (University-industry collaboration in R&D) – 62-е (77-е; 69-е; 70-е);
- «12.06. Наявність наукових та інженерних кадрів» (Availability of scientists and engineers) – 105-е (46-е; 25-е; 51-е).

Не менш неоднозначними виглядають показники розвитку вищої освіти також у **Глобальному інноваційному індексі** (The Global Innovation Index)¹²⁵, якому у 2014 році Україна займала 63-є місце серед 143 країн світу (для порівняння, відповідно: проти 71-го серед 142 країн у 2013 р., 2012 р. – 63-є/141 країни, 2011 р. – 60-є/125 країн), у тому числі за такими важливими показниками:

«2.2. Рівень розвитку вищої освіти» (Tertiary education) Україна у 2014 році зайняла 34 місце (2013 р – 42-е; 34-е; 39-е), зокрема:

«2.2.1. Охоплення вищою освітою» (Tertiary enrolment, % gross) – 11-е (79,7%) (2013 р – 8-е; 8-е; 6-е);

«2.2.2. Частка випускників наукової та інженерної спрямованості» (Graduates in science & engineering, %) – 23-е (25,6%) (17-е; 19-е; 7-е);

«2.2.3. Залучення іноземних студентів» (Tertiary inbound mobility, %) – 64-е (1,8%) (68-е; 64-е; 69-е);

«2.3.3. QS ранжування університетів, середній найвищий бал 3 кращих університетів» (QS university ranking, average score top 3) – 48-е (2013 р. - 50-е);

«6. Результативність наукових досліджень» (Knowledge & technology outputs) – 32-е місце (2013 р – 45-е; 2012 р. – 30-е; 2011 р. – 40-е), зокрема за показниками:

«6.1. Створення нових наукових знань» (що характеризується кількістю патентів та наукових статей» (Knowledge creation) – 15-е місце (17-е; 21-е; 22-е);

«6.3 Поширення знань» (Knowledge diffusion) – 71-е (89-е; 55-е; 52-е);

«6.2. Вплив знань» (Knowledge impact) – 85-е (73-е; 66-е; 84-е).

Міжнародні дослідження якості вищої освіти засвідчують, що показники якості вищої освіти України є доволі неоднорідними. З одного боку за кількісним показником – охоплення вищою освітою – Україна перебуває в числі перших 10-15 країн світу. Доволі високі показники має математична і природнича освіта – Україна посідає тут місце не нижче 50-го. За якістю освіти з менеджменту місце України коливається біля сотого.

В наступній таблиці 21 вказано рейтингові позиції України за складовими Глобального індексу конкурентоспроможності (дослідження Світового економічного форуму).

Таблиця 21. Рейтингові позиції України за складовими Глобального індексу конкурентоспроможності

	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15
Якість системи освіти в цілому	56	62	70	79	72
Стан вищої і професійної освіти в цілому	46	51	47	43	40
Якість освіти з менеджменту бізнесу	108	116	117	115	88
Якість початкової освіти	49	52	43	37	40

¹²⁵[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2014-v5.pdf>

Якість вищої математичної і природничої освіти	42	36	34	28	30
Охоплення вищою освітою	8	7	10	10	13
Кількість країн – учасників дослідження	139	142	144	148	144

В *Рейтингу національних систем вищої освіти країн світу 2015 года (U21 Rankings of National Higher Education Systems 2015)* Міжнародної мережі університетів Universitas 21 Україна зайняла 41-е місце з 50 країн (в 2014 році – 42-е, у 2013 р. – 36-е з 50-и країн, у 2012 р. – 25 з 48 країн).

Автори дослідження U21 Rankings of National Higher Education Systems виходять з концепції, що сучасний соціально-економічний розвиток потребує наявності освічених і кваліфікованих фахівців і технологій. Національні системи вищої освіти безпосередньо сприяють реалізації зазначених потреб. Більш того, у сучасному світі якісні національні системи вищої освіти, що мають широкі міжнародні зв'язки, стимулюють глобальний розвиток, завдяки обміну студентами, дослідниками, проектами та ідеями через національні кордони. Грунтуючись на цьому, головна мета зазначеного проекту полягає в тому, щоб зв'язувати, які країни надають кращу вищу освіту. На відміну від відомих університетських рейтингів, де аналізуються показники окремих вищих навчальних закладів, в рейтингу Universitas 21 оцінюються національні системи вищої освіти 50 країн, що знаходяться на різних етапах економічного розвитку. Рейтинг розраховується за методикою Інституту прикладних економічних і соціальних досліджень Університету Мельбурна, Австралія.

В рейтингу Universitas 21 в 2015 році оцінювалися національні системи вищої освіти країн світу за 24 основними показниками, об'єднаними в чотири групи: 1) Ресурси (Resources)¹²⁶; 2) Середовище (Environment)¹²⁷; 3) Співробітництво (Connectivity)¹²⁸; 4) Результативність (Output)¹²⁹ (таблиця 22).

¹²⁶ **Ресурси (Resources):** R1: Державні видатки на третичну (вищу – tertiary) освіту в % від ВВП за 2011 рік; R2: Загальні видатки на третичну освіту в % від ВВП за 2011 рік; R3: Загальні видатки на одного студента (в еквіваленті очної форми освіти) за 2011 рік з урахуванням купівельної спроможності валюти країни; R4: Видатки на НДДКР в вищих навчальних закладах в % від ВВП за 2012 рік; R5: Видатки на НДДКР в вищих навчальних закладах на душу населення за 2012 рік з урахуванням купівельної спроможності валюти країни.

¹²⁷ **Середовище (Environment):** E1: Частка жінок серед студентів третичної освіти за 2012 рік; E2: Частка жінок серед академічного персоналу третичної освіти за 2012 рік; E3: якість даних; E4: якісний показник стану політичного середовища, що містить: 1) результати огляду політики та нормативно-правового середовища; 2) огляд фінансової автономії; E5: Відповідь на запитання обстеження Всесвітнього економічного форуму (7-бальна шкала): "Як добре освітня система вашої країни задовольняє потреби конкурентоспроможної економіки?".

¹²⁸ **Співробітництво (Connectivity):** C1: частка іноземних студентів третичної освіти за 2012 рік; C2: частка наукових статей у співавторстві з міжнародними партнерами у 2012 р.; C3: середня кількість університетських повнотекстових файлів з відкритим доступом в Інтернеті, опублікованих в 2009-2013 рр; C4: середня кількість посилань, які університетські веб-сторінки отримують від третіх осіб, в розрахунку на душу населення, 2009-2013 (показник впливу); C5: Відповіді бізнесменів в огляді IMD World Development Centre (Швейцарія, 2013) на запитання «Наскільки високо розвинена передача знань між компаніями та університетами»; C6: Відсоток університетських наукових публікацій, які виконано у співавторстві з дослідниками з промисловості, 2009-2012.

¹²⁹ **Результативність (Output):** O1: Всього статей, підготовлених вищими навчальними закладами у 2012 р.; O2: Всього статей, підготовлених вищими навчальними закладами на душу населення у 2012 р.; O3: Середня впливовість статей (цитованість) у 2012 році до статей, опублікованих у попередні роки з використанням нормованого імпаکت-фактору Каролінського інституту; O4: Показник університетів світового класу у країні, розрахований як середньозважене число закладів, перелічених у топ-500 Шанхайського рейтингу 2014, на душу населення; O5: Усереднений бал трьох кращих університетів країни за Шанхайським рейтингом, 2014; O6: Контингент студентів третичної освіти, 2012 р. (співвідношення кількості осіб, що навчаються, до загальної кількості осіб в п'ятирічній віковій групі випускників середньої освіти, 2012); O7: Відсоток населення віком 25–64 роки, які мають третичну освіту, 2012 р.; O8: Чисельність повно зайнятих дослідників країни на душу населення, 2012 р.); O9: Рівень безро-

Таблиця 22. Місце національної системи вищої освіти України в рейтингу U21
Rankings of National Higher Education Systems

Рік	Загальний рейтинг* (Max/min)	Групи показників			
		Ресурси Resources	Середовище Environment	Співробітництво Connectivity	Результативність Output
2015	41/43,8**	28/54,7	47/68,3	43,1/33,2	45/23,0
	37,8÷100***	21÷100	62,8÷100	22,3÷100	13,8÷100
2014	42/43,9	28/49,9	43/75,2	44/31,0	38/23,7
	38,6÷100	16,4÷100	64÷100	22,7÷100	11,3÷100
2013	36/49,0	30/51,7	43/74,2	27/51,2	нд
	35,3÷100	17,1÷100	63,2÷100	12,3÷100	21÷100
2012	25/нд	10/76,0	28/84,6	33/39,2	35/23,7
	Max/min	34,4÷100	67,5÷100	12,8÷100	11÷100

Примітки:

* - в 2013 – 2015 до рейтингу було включено 50 країн, у 2012 році - 48 країн;

** - надано два показники – рейтинг та кількісна оцінка групи показників;

*** - надано діапазон оцінок – від мінімальної до максимальної

Джерело даних: U21 Rankings of National Higher Education Systems 2015

Підсумовуючи, можна відзначити зниження оцінки української вищої школи (як системи) в *Рейтингу національних систем вищої освіти країн світу* як в цілому, так й за групами показників «Ресурси», «Середовище», «Співробітництво». За групою показників «Результативність» національних систем вищої освіти України, яка традиційно оцінювалась невисоко, оцінка у 2012-2015 рр. погіршилась на 10 пунктів.

Узагальнюючи різноманіття глобальних рейтингів університетів, можна навести їх умовну класифікацію з чотирьох груп. Перша група – *традиційні* рейтинги, що засновані на оцінці значної кількості *об'єктивних* показників діяльності університетів (індекси активності наукових публікацій і цитувань, показники ресурсного забезпечення, успішності кар'єри випускників тощо): китайський Academic Ranking of World Universities (ARWU), тайванський Performance Ranking of Scientific Papers for World Universities (PRSP), французький Professional Ranking of World Universities (PRWU) и голландський Leiden Ranking (LR). Другу групу складають *репутаційні* або *персоніфіковані* рейтинги, які ґрунтуються на аналізі спеціальних *експертних опитувань*: британський World Reputation Rankings (WRR). Третя – це *віртуальні* рейтинги або Інтернет-рейтинги, які обробляють показники популярності університетських сайтів (частота відвідувань, число посилань тощо): іспанський Webometrics (Web), вірменський рейтинг АркаЛер та World Universities Web Ranking (4ICU). Четверта група – *змішані* або *гібридні* рейтинги, які використовують синтез вищеназваних методологій: британський Times Higher Education (THE), британський Quacquarelli Symonds (QS), американський Newsweek «The Top 100 Global Universities» (NTGU), американський U.S.News & World Report's World's Best Universities ranking (WBU) і російський Global Universities Ranking (GUR).

Присутність українських університетів в рейтингах кращих університетів світу¹³⁰ є достатньо скромною.

біття осіб, що мають третичну освіту віком 25-64 роки у порівнянні з рівнем безробіття тих, хто отримав тільки середню або після середню освіту у 2012 р.

¹³⁰ Враховуючи практичну значимість університетських рейтингів, Уряд Росії реалізує «Програму соціальної підтримки громадян Російської Федерації, самостійно поступивших в ведущие иностранные образовательные организации и обучающихся в них по специальностям и направлениям подготовки, качество обучения по которым соответствует лучшим мировым стандартам, и обеспечения их трудоустройства в организации, зарегистрированные на территории Российской Федерации, в соответствии с полученной квалификацией», затверджену постановою Уряду Російської Федерації від 20.06.2014 р. № 568, яка спрямована на інформаційну та фінансову підтримку навчання не менш

В рейтингу кращих університетів світу *THE World University Rankings*¹³¹ — глобальному дослідженні та супроводжуючому його рейтингу кращих вищих навчальних закладів світового значення, що розраховується за методикою британського видання *Times Higher Education (THE)* за участі *Thomson Reuters*¹³², жодного українського університету не було включено (ані в ТОП-200, ані в ТОП-400).

З більше як 800 університетів світу у рейтинг *кращих університетів світу QS World University 2014/2015* включено 6 українських вищих навчальних закладів (у 2013 р. – 4; 2012 р. – 3), два з яких включено до Top-500 списку. Київський національний університет ім. Шевченка покращив власні позиції у Top-500 списку та отримав місце у категорії 421-430 (у 2013 р. – 441-500; 2012 р. – 401-550). Вперше до Top-500 включений Харківський національний університет ім. Каразіна, що отримав позицію від 481 до 490. Покращив позиції Національний технічний університет "Київський політехнічний інститут", оцінений за категорією 551-600 (2013 р. – 601-650; 2012 р. – 601+). Вперше у рейтинг включено Сумський державний університет у категорії (651-700). До категорії 701+ включено Донецький національний університет (2013 – категорія 701+; 2012 – 601+) та НТУУ "Харківський політехнічний інститут" (як і у 2013 р. розміщений у категорії 701+)¹³³.

В академічний рейтинг університетів світу *ARWU (The Academic Ranking of World Universities)*, який ще називають Шанхайським рейтингом, у 2013 році включено Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (єдиний з українських університетів) в групу 500+ цього рейтингу¹³⁴. В 2014 році жодний з українських університетів в цей рейтинг не включено.

В рейтингу *Webometrics Ranking of World Universities*, який у січні 2015 року провів ранжування майже 25 тис. вищих навчальних закладів світу, в Top-1000 було включено лише один український університет: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, що зайняв 937 місце (у рейтингу липня 2014 року – 885 місце); у другу тисячу (Top-2000) – 6 університетів: Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» - на 1265-ому місці (покращив результати з 1318-ого місця); Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» - на 1388-му місці (1271-е); Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна - на 1410-ому місці (1378-е); Сумський державний університет - на 1741-ому місці (1475-е); Національний авіаційний університет - на 1897-ому місці (1762-е); Націона-

1500 росіян у провідних ВНЗ світу за пріоритетними для російської економіки спеціальностями і напрямами підготовки з їх подальшим працевлаштуванням.

Розпорядженням Уряду Російської Федерації від 15.06.2015 р. № 1101-р у зв'язку із змінами рейтингів університетів затверджений оновлений перелік з 288 ВНЗ 32 країн, що включено до складу рейтингів *Academic Ranking of World Universities*, *QS World University Rankings* та *The Times Higher Education World University Rankings*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://government.ru/media/files/ap3fOzb46prxX6iXzejokOXrl5Hz2CAp.pdf>

¹³¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings/2014-15/world-ranking>

¹³² Рівень досягнень університетів оцінюється на основі результатів комбінації статистичного аналізу їх діяльності, аудованих даних, а також результатів щорічного глобального експертного опитування представників міжнародної академічної спільноти і роботодавців, які оцінюють університети. Опитування охоплюють десятки тисяч вчених з більшості країн світу. Критеріями відбору експертів є наукометричний аналіз продуктивності і цитованості, а також викладацька і наукова діяльність в університетах протягом більш як 16 років, наявність не менш 50 опублікованих наукових праць тощо. В ході опитувань експерти вибирають з шести тисяч університетів тільки кращі. Дані глобального опитування є основою субрейтингу наукової репутації університетів світу (*THE World Reputation Rankings*). Аналіз університетів включає 13 показників, основними з яких є міжнародна студентська і викладацька мобільність, кількість міжнародних стипендіальних програм, рівень наукових досліджень, вклад в інновації, цитованість наукових статей, рівень освітніх послуг тощо. Все оцінки нормовано по максимуму та приведено до 100-бальної шкали.

¹³³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2014#sorting=rank+region=140+country=207+faculty=+stars=false+search=>

¹³⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shanghai ranking.com/grup/grup-2013-list.html>

льний університет "Львівська політехніка" - на 1934-ому місці (1932-е), а Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, який займав у липні 2014 року 1870-е місце, перейшов у третю тисячу рейтингу; в третю тисячу – 5 університетів; в четверту тисячу – 12 університетів, в п'яту тисячу – 18 університетів¹³⁵.

В рейтингу університетів за популярністю в мережі Інтернет *WORLD UNIVERSITIES WEB RANKING 2015*, що аналізує та ранжує 11307 вищих навчальних закладів майже 200 країн світу, в Топ-2000 було включено лише один український університет – 1299-е місце належало Національному технічному університету України «КПІ» (у рейтингу 2014 року займав 1209-е місце); у третю тисячу попали чотири університети: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова – 2120-е місце (у 2014 р. - 1990-е), Одеський національний університет імені І.І. Мечникова – 2576-е місце (2493-е); Львівський національний університет імені Івана Франка – 2585-е місце (2777-е); Національний університет біоресурсів і природокористування України – 2672-е місце, у четверту тисячу попали 9 українських університетів: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 3087-е (у 2014 р. - 2824-е), Національний університет «Києво-Могилянська академія» - 3385-е; Національний гірничий університет – 3436-е; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна – 3698-е; Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» - 3700-е; Сумський державний університет – 3856-е; Ужгородський національний університет – 3861-е; Донецький національний технічний університет – 3886-е; Національний університет «Львівська політехніка» - 3987-е місце¹³⁶.

Рейтинг Лейденського університету (The CWTS Leiden Ranking) побудований на щорічному аналізі бібліометричних показників наукової присутності 750 університетів – кращих за кількістю опублікованих наукових статей. Представлено: загальна кількість наукових статей, опублікованих в міжнародних журналах, кількість цитувань на статтю, частка всіх опублікованих статей, що ввійшли в 10% статей, що є кращими в певній галузі досліджень (визначаються на основі індексу цитування). Українські університети в цей рейтинг не входили¹³⁷.

Фактично, аналіз сучасних міжнародних рейтингів надає політикам та менеджерам вищої освіти достатньо відомостей для розуміння ступеню «інституційної недосконалої» національної системи вищої освіти, окремих вищих навчальних закладів¹³⁸, а індивідуумам – абітурієнтам та їх близьким, роботодавцям – допомагає подолати негативи «інформаційної асиметрії», що формує уявлення про вищу освіту як довірного блага.

9.2. Академічна мобільність

Пункт 1 частини 1 статті 1 Закону України «Про вищу освіту» визначає академічну мобільність як «можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами».

У 2013 році 5690 наукових працівників вищих навчальних закладів виїжджали за межі України (більш ніж половина виїздів науковців України, у 2012 році – 5304), у

¹³⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.webometrics.info/en/Europe/Ukraine%20>

¹³⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.4icu.org/ua/>

¹³⁷ <http://www.leidenranking.com/>

¹³⁸ Салмі Д., Фрумін І. закликають критично відноситися до рейтингів, розуміючи недостатню ґрунтованість вибору багатьох показників та їх вагових коефіцієнтів. Однак вважають, що застосування до різних університетів одного й того ж «метра» дозволяє зробити певні змістовні висновки і інтерпретації. Міжнародні рейтинги, особливо рейтинги шанхайського університету Jiao Tong и Тайванської ради з оцінки і акредитації ВНЗ (Higher Education Evaluation & Accreditation Council of Taiwan, НЕЕАСТ), що складаються на основі співставимих даних, а не репутацій, що закріпилися, дозволяють з високою надійністю визначати найбільш продуктивні дослідницькі університети світу. Див.: Салми Д., Фрумін І. Д. Как государства добиваются международной конкурентоспособности университетов: уроки для России // Вопросы образования. – 2013. - № 1. - С. 25–68. http://vo.hse.ru/data/2014/08/04/1314334396/2013-1_Salmi-Frumin.pdf

тому числі з метою: стажування, навчання, підвищення кваліфікації – 3299 осіб (3/4, у 2012 р. – 3046 виїздів); викладацької роботи – 361 із 435 виїздів загалом; 2030 – для проведення наукових досліджень (32,7% всіх виїздів, у 2012 р. – 1884). 6876 наукових працівників вищих навчальних закладів виїжджали за межі України з метою участі у міжнародних семінарах, конференціях тощо (2/3). Вищими навчальними закладами України проведено 1802 міжнародних конференцій, семінарів тощо (2/3). 1743 наукових працівників вищих навчальних закладів отримали гранти на наукову роботу від міжнародних фондів (81,2%), у тому числі: 1254 – індивідуальних; 489 – колективних. Фактично користувалися грантами 3275 наукових працівників вищих навчальних закладів (майже 2/3).

Негативом інтернаціоналізації української системи вищої освіти є або відсутність, або вкрай низький індивідуальний статус вищих навчальних закладів України у провідних міжнародних рейтингах.

Українській професурі притаманна низька зовнішня мобільність. Так, у 2014 році з метою викладання за кордон виїхало 281 особа.

Проведене у 2013 році соціологічне дослідження показало, що 85% опитаних викладачів публікувались в Україні чи СНД, тоді як лише 17% мали публікації у країнах ЄС чи Північної Америки протягом останніх трьох років. Така ж тенденція простежувалася і щодо наукових конференцій: їх в Україні та СНД відвідують 93%, на європейських та американських конференціях виступали лише 14 % опитаних. Лише 13% брали участь у тривалих (більше 3-х місяців) стажуваннях чи дослідницьких проектах за кордоном. Окрім цього, як для українських, так і для закордонних публікацій простежується чіткий зв'язок із наявністю ступеня та вченого звання: чим вищий ступінь та звання викладача, тим більше публікацій він мав. Найактивніше публікувались викладачі-медики. Натомість ІТ-викладачі мали один з найвищих показників у публікаціях в Україні та СНД, однак один з найнижчих у закордонних публікаціях¹³⁹. Зазначене стосується також і відсутності або вкрай низького місця багатьох українських викладачів вищих навчальних закладів в індексах цитування.

Український ринок праці кадрів вищої наукової кваліфікації характеризується вкрай низьким рівнем інтернаціоналізації. Про це свідчить низька ступінь включення наукових та науково-педагогічних кадрів в міжнародне співробітництво, незначна частка тих, хто вчився чи працював за кордоном, а також мізерно мала кількість власників іноземного вченого ступеню. Україна тривалий час залишається країною, що переважно експортує працівників вищої наукової кваліфікації. Велика частка неповнення власників іноземного вченого ступеню – як більш молоді, освічені, продуктивної та активної в міжнародному співробітництві групи – є суттєвим викликом для освітнього, наукового та інноваційного розвитку України.

Важливою умовою входження України до єдиного Європейського простору вищої освіти є забезпечення академічної мобільності студентів, викладачів і науковців¹⁴⁰.

В Україні міжнародна мобільність студентів, аспірантів та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів здійснювалася, в основному, шляхом міжуніверситетських обмінів та за грантовими програмами. У 2011 році вперше запроваджено бюджетну програму з навчання студентів та стажування аспірантів, наукових і науково-педагогічних працівників у провідних закордонних вищих навчальних закладах. До Конкурсної комісії МОН у 2011 році надійшло понад 700 кандидатур з 68 уні-

¹³⁹ Звіт за результатами соціологічного опитування "Соціально-економічний та професійний портрет українського викладача" Центр дослідження суспільства, 2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/002/original/csr_-_teachers_-_report_-_final.pdf?1386338539

¹⁴⁰ Міністрами освіти Європейських країн узгоджено завдання, згідно з якими до 2020 року має бути 20 відсотків студентів, які будуть навчатися чи проходити практику в іншій країні. Нідерланди, зокрема, поставили за мету довести кількість студентів, які проводять частину навчання за кордоном, до 25 відсотків, а Німеччина – до 50 відсотків.

верситетів. Конкурсна комісія рекомендувала направити на навчання або стажування у провідних закордонних вищих навчальних закладах 275 осіб, з 36 вищих навчальних закладів: 106 студентів, 82 аспірантів та 87 науково-педагогічних працівників. З яких: 20 осіб пройшли стажування в I семестрі 2011/2012 навчального року; 100 осіб на той час перебували на навчанні у провідних вищих навчальних закладах за кордоном; решта планувалася до навчання чи стажування протягом II семестру 2011/2012 навчального року.

Колегія Міністерства освіти і науки України, розглянувши питання організації навчання та стажування студентів, аспірантів та науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах за кордоном констатувала наявність певних проблем: 1) вкрай низьку активність вітчизняних вищих навчальних закладів щодо налагодження партнерських відносин із вищими навчальними закладами та науковими установами за кордоном; 2) питання співпраці вищих навчальних закладів України із закордонними провідними вищими навчальними закладами має несистемний характер; 3) окремі вітчизняні вищі навчальні заклади самоусунулися від цієї роботи, поклавши її виконання на студентів, аспірантів, науковців і викладачів; 4) вищими навчальними закладами проводиться недостатня робота з отримання студентами, аспірантами і викладачами різноманітних стипендій, грантів, участі у програмах благодійних фондів, з метою знаходження додаткових джерел фінансування навчання, проживання, медичного страхування тощо¹⁴¹.

Суттєвою перешкодою для академічної мобільності студентів є жорстка фінансова дисципліна ВНЗ як бюджетних установ, яка часто не дозволяє легально оплачувати перебування і навчання зарубіжних студентів в українських ВНЗ. Перешкодою для академічної мобільності викладачів та дослідників є низький рівень заробітної плати в Україні так само відсутність фінансової автономії ВНЗ.

Щорічний моніторинг-2014 Аналітичного центру CEDOS кількості українських громадян, які навчаються у іноземних університетах на денній формі, охопив 34 країни світу. Число українців на студіях в іноземних університетах станом на 2013/2014 навчальний рік становило 40996 осіб, хоча до статистики не було включено дані з Росії, Греції, Туреччини та Хорватії в яких статистичний збір ще тривав. Проте, якщо екстраполювати дані з попереднього року, за кордоном у 2013/2014 навчальному році навчалось понад 46 тисяч громадян України. Серед найбільш бажаних для навчання країн були Польща, Німеччина (ріст з 2008/2009 навчального року по 2013/2014 – з 8,6 тис. студентів до 9,2 тис.), Росія, Канада (з 715 до 2053 студентів), Чехія (з 1046 до 2019 студентів), Італія (з 800 до 1894 студентів), США (зниження з 1716 до 1464 студентів), Іспанія (ріст майже у три рази – з 558 до 1418 студентів), Франція, Австралія, Великобританія. Без врахування даних по Росії, динаміка зростання з 2009 по 2014 роки складала 82%. Загальний приріст чисельності українських студентів, що навчалися за кордоном, за два останні роки склав 19% або ж 6501 особу. Більше ніж 4/5 цього приросту додали українці, які навчаються в польських університетах – з 9620 до 15123 осіб. Також значний відносний та абсолютний приріст українських громадян на студіях демонстрували австралійські, канадські, британські, чеські та італійські університети¹⁴².

9.3 Іноземні студенти та навчання українців за кордоном

На початок 2014/2015 навч. року в українських вищих навчальних закладах навчалось 56933 іноземних студента, з них у закладах I-II рівня акредитації – 122 студента, III-IV рівнів акредитації – 56811 студентів. Було прийнято на початковий цикл навчання 6946 студентів, випущено після завершення повного циклу навчання – 7187

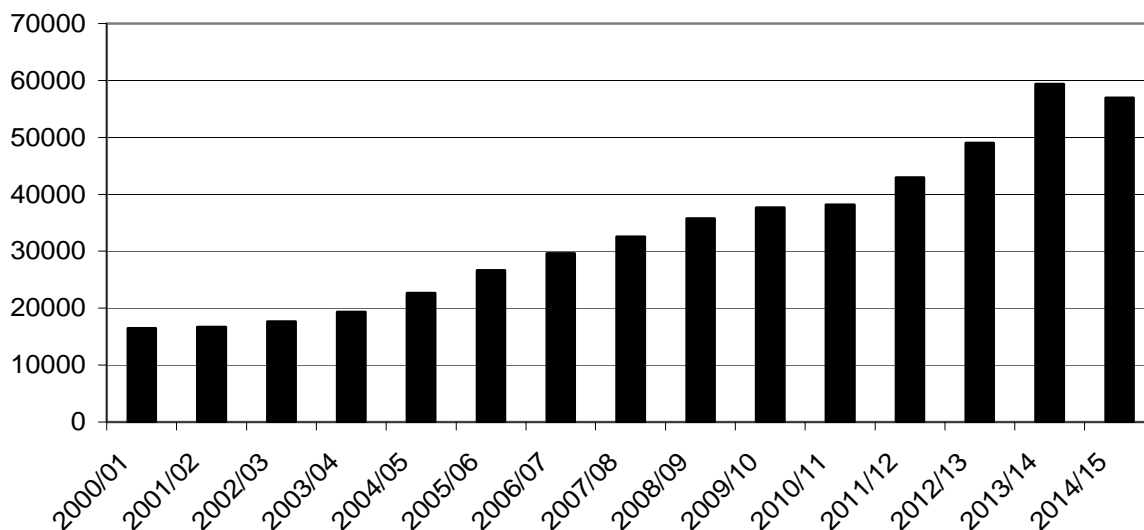
¹⁴¹ Рішення Колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 01.03.2012 р., протокол № 2/3-4

¹⁴² Джерело даних: Аналітичний центр CEDOS . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kilkist-studentiv-ukraintsiv-za-kordonom>

студентів, у т.ч. у ВНЗ III-IV рівнів акредитації прийнято 6908 студентів, випущено – 7133 студента.

Варто звернути увагу, що тренд певного зростання кількості міжнародних (іноземних) студентів, що навчаються в вищих навчальних закладах України (ріст за 2000-2013 рр. майже у 3,6 рази), змінився певним скороченням у 2014 р.) (рис. 41).

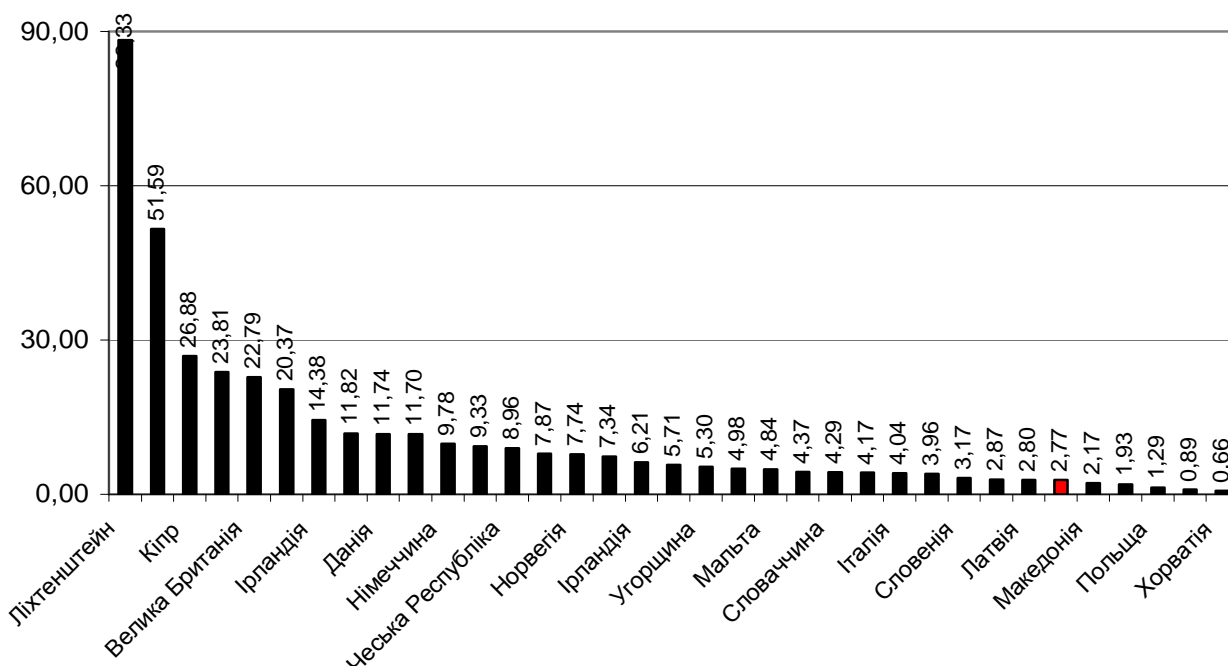
Рис. 41. Кількість іноземних студентів, що навчалися в вищих навчальних закладах України, осіб

Джерело даних: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року (різні випуски). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України.

Україна не є лідером серед інших європейських країн у навчанні іноземних студентів (рис. 42).

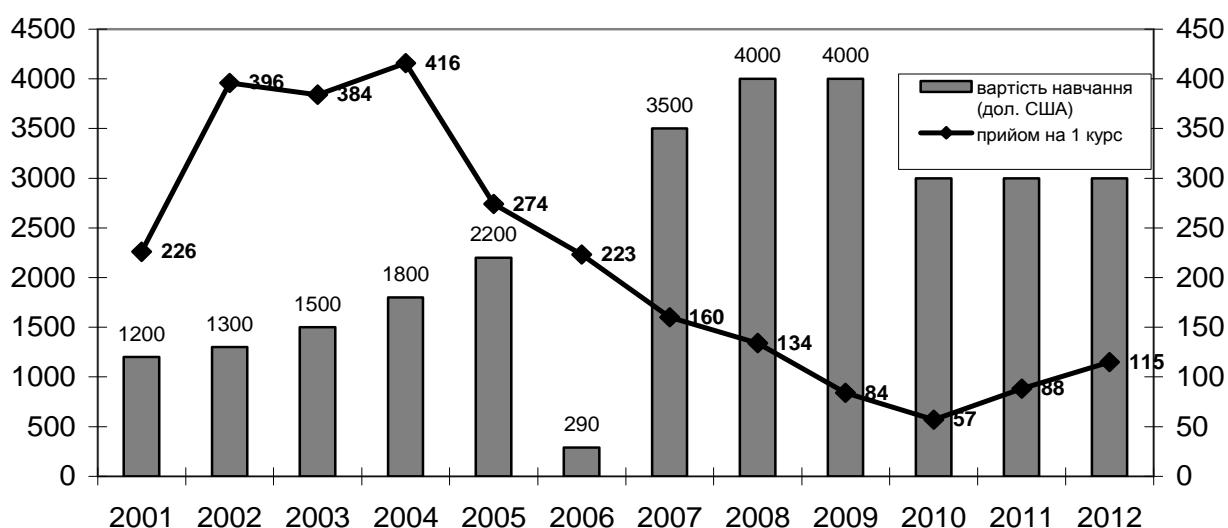
Рис. 42. Частка іноземних студентів в європейських країнах, %

Чисельність та внутрішня структура іноземних студентів (розподіл за країнами, з яких вони прибувають на навчання) суттєво залежить від декількох факторів. За оцінками експертів, проведеного в КПІ дослідження, вплив ціни на вибір місця навчання становить майже 40%, якість навчального процесу – 20%, імідж України у світі – 10%, умови проживання – 10%, формальні процедури в'їзду та перебування в Україні – 5%, безпека в кампусі – 5%, імідж університету (КПІ) за кордоном – 4%, рівень медичного обслуговування – 2%, система харчування – 2%, стосунки з українськими студентами – 2%¹⁴³. 21% іноземних студентів, що навчалися в КПІ мали проблеми, що пов'язані із навчанням, зокрема: високим темпом читання лекцій, недостатнім забезпеченням навчально-методичною літературою і недостатньою самостійною роботою. Серед проблем, пов'язаних із якістю навчання іноземних студентів називалися також: недостатня базова підготовка, змішання мов (українська, російська) при навчанні, нестача методичних матеріалів, поблажливість викладачів, нестача лабораторного обладнання, нестача баз практики, відірваність дипломного проектування від практичних завдань тощо¹⁴⁴.

Цікавим було порівняння динаміки іноземних студентів від вартості навчання (рис. 43).

Рис. 43. Динаміка прийому іноземних студентів на 1 курс НТУУ "КПІ" та вартості навчання

Джерело: Київський політехнік, 10 січня 2013 р.

9.4 Транскордонне навчання

Глобалізація отримання вищої освіти передбачає, що здобувач вищої освіти може її отримувати у вищих навчальних закладах, як вітчизняних, так й іноземних (як дома – в філіях та за допомогою дистанційної освіти). Саме тому, враховуючи те, що транскордонну освіту студент здобуває переважно за власні кошти, або кошти які він залучає, важливою характеристикою «включеності» країни в глобальний освітній простір, її визнання конкурентоздатною на ринку надання послуг вищої освіти є грошові потоки від експорту та імпорту освітніх послуг. На жаль Україна на цьому ринку також виглядає недостатньо конкурентоспроможною (таблиця 23).

¹⁴³ Київський політехнік, 10 січня 2013 р.

¹⁴⁴ Більшість із зазначених проблем для успішного навчання іноземних студентів є також впливовими для навчання українських студентів.

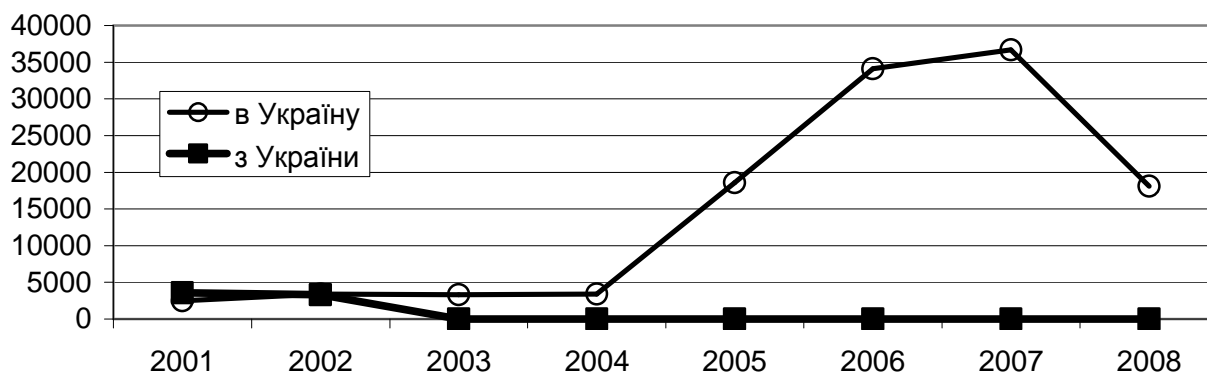
Таблиця 23. Обсяги експорту та імпорту послуг України у сфері освіти (за кодами Державного класифікатора України ДК 012-97 «Класифікація послуг зовнішньоекономічної діяльності») за 2000-2007 рр., тис. дол. США

Рік	Послуги у сфері освіти, всього			З них – послуги у сфері вищої освіти			Послуги, пов'язані з навчанням дорослих та інші послуги у сфері освіти		
	Експорт	Імпорт	Сальдо	Експорт	Імпорт	Сальдо	Експорт	Імпорт	Сальдо
2000	18540,5	3229,9	15310,6	17614,8	845,5	16769,3	646,6	1962,9	-1316,4
2001	23082,7	2573,0	20509,8	21324,7	274,0	21050,7	1528,7	2019,7	-491,0
2002	22994,9	2000,1	20994,8	21435,8	505,5	20930,3	1408,6	1239,5	169,0
2003	24018,1	2243,7	21774,3	22802,9	341,5	22461,5	127,0	1664,9	-458,0
2004	28244,7	3392,8	24851,9	26865,6	303,0	26562,6	1054,5	2615,6	-1561,1
2005	36030,7	4043,9	31986,8	31664,1	292,0	31372,2	3153,0	3536,9	-383,9
2006	49198,0	6612,5	42585,5	44692,5	329,1	44363,4	3797,1	5533,9	-1736,9
2007	60540,4	9890,8	50649,6	55943,3	521,3	55421,9	3466,5	9110,4	-5643,9

Джерело даних: Держкомстат України

Слід також зазначити, що освіта України є мало привабливою для зовнішнього інвестування. Так, прямі іноземні інвестиції в освіту України досягли максимуму на початку 2007 року та склали 36,7 млн. дол. США, зменшившись на початку 2008 року до 18,1 млн. дол. США (0,06% від обсягів інвестицій в економіку України). Не покращився стан й у 2013 році, на початок якого було зафіксовано в освіту України 10,1 млн. дол. США, а наприкінці – 14,4 млн. дол. США. Інвестиційна зовнішньоекономічна активність вітчизняного бізнесу теж є низькою: їх максимум – 3563,5 тис. дол. США було зафіксовано на початку 2001 року, а з 2003 року їх обсяги є мізерними та складають близько 4 тис. дол. США (рис. 43).

Рис. 43. Прямі інвестиції зовнішньоекономічної діяльності в освіту, тис. дол. США

Примітка: на початок року, наростаючим підсумком.

Джерело інформації: Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Стат. збірн. – К.: Держкомстат України, 2008. – с. 22, 50.

Висновки

Сучасний світ змінюється дедалі швидше. Розвиток технологій, виробничих сил та суспільства створюють нові виклики для громадян та корпорацій, міст та країн. Однією з небагатьох можливих відповідей на них є різнобічна підготовка людей до ефективної діяльності в нових умовах, яку спроможна забезпечити якісна освіта.

Небачений раніше обсяг знань та інформації, швидкі темпи їх зростання та ускладнення знецінюють просте засвоєння фактів, опанування застиглих алгоритмів та вивчення усталених теорій. Внаслідок цього стає неможливим спиратись на тра-

диційний спосіб навчання, що передбачає передачу знань від викладача до студента у процесі навчання. Він повинен бути доповненим, а згодом заміненим самостійним навчанням студента під керівництвом викладача. Тільки таким чином можна забезпечити реальний студентоцентризм та індивідуальні траєкторії навчання.

Глобалізація стала дієвим фактором розвитку цивілізації, економіки та освіти. Подолання штучних перешкод та руйнування автаркічних систем в інформаційному суспільстві є лише справою часу. Вища освіта вже не може обмежуватись підготовкою фахівців для місцевого чи національного ринку праці. Фактично для студентів весь світ є відкритим, а значить необхідність забезпечення їх конкурентоспроможності стає стратегічним завданням усіх університетів. Передумовою цього є відкритість навчальних закладів, їх готовність до співпраці з бізнесом, толерантність та інтернаціоналізація.

Зростання складності навчальних планів, необхідність використання новітніх лабораторій та технічних засобів навчання, залучення висококваліфікованих викладачів обумовлює зростання витрат на отримання вищої освіти. У всьому світі урядам стає все менш реалістично забезпечувати фінансування вищої освіти, особливо в умовах тривалої економічної кризи. Внаслідок цього формується нагальна потреба залучення коштів бізнесу, домогосподарств, благодійників, які тим самим здобувають право на запровадження більш об'єктивних оцінок ефективності освіти.

«Формування сприятливих умов розвитку взаємодії бізнесу і ВНЗ потребує вдосконалення законодавства країни щодо спрощення процедури отримання благодійної допомоги вищим навчальним закладом, передбачення майбутніх потреб при виділенні бюджетних місць для навчання та фінансуванні ВНЗ, врахування індикаторів партнерства (передусім результатів спільних наукових досліджень), урегулювання питань захисту інвестицій і прав інтелектуальної власності при розвитку партнерства, надання податкових пільг компаніям, які підтримують вищі навчальні заклади.»¹⁴⁵

Надані в матеріалах дані свідчать про те, що освітня статистика сьогодні дозволяє надати достатньо послідовну та комплексну характеристику сфери вищої освіти – її контингенту, академічного персоналу, фінансових ресурсів тощо. В той же час перед освітньою статистикою стоять декілька проблем, пов'язаних з прийняттям нової редакції Закону України «Про вищу освіту»: потрібна повномасштабна актуалізація діючої статистики вищої освіти – її інструментарію та системи показників державного статистичного спостереження. По-друге, важливо забезпечити обробку статистичних даних вищої освіти задля підготовки аналітики, що забезпечує більш ефективну підготовку важливих державних рішень. Втретє, уніфікувати збір та обробку статистичних даних задля виконання орієнтирів євроінтеграції. Вчетверте, враховуючи норму щодо відкритості університетів та підвищення конкуренції ВНЗ за ресурси, розвивати демонстраційну аналітичну статистику, що має розміщуватися у відкритому доступі, зокрема – мережі Інтернет. Вп'яте, враховуючи запровадження концепції «освіта протягом життя» потрібно розробити інструментарій статистичного дослідження такого важливого сегменту ринку освіти, як додаткової освіти, якому останнім часом не приділяється належної уваги.

Національна система вищої освіти України починаючи з 1991 року не лише зберегла низку недоліків радянської системи, але й виявила нові негативні тенденції.

1. В розвитку системи вищої освіти України можна виокремити декілька етапів.

Перший етап був пов'язаний із екстенсивним розвитком національної системи вищої освіти, начастую пов'язаним із зниженням якості вищої освіти. Причому екстенсивність не стосувалась ресурсного забезпечення системи. Невисока вартість навчання в українських ВНЗ, відповідно низькі витрати на матеріальне забезпечення і оплату праці не вирішили певних соціальних проблем держави (саме цим було аргу-

¹⁴⁵ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – с. 359.

ментовано постійне збільшення обсягів державного замовлення за відсутності належного фінансування), але привели до падіння якості освіти.

Другий етап пов'язаний у першу чергу з економічною та демографічною кризою, призвів поступового скорочення кількісних показників розвитку системи.

Третій етап, що спостерігається протягом останніх двох років, який пов'язаний із окупацією Криму та подіями в Донецькій та Луганській областях, що призвело до різкої зміни трендів розвитку національної системи вищої освіти України. На жаль останнє явище до цього часу не стало предметом перегляду національної освітньо-наукової політики, опрацювання ближніх та перспективних заходів. Поки що офіційна політика у сфері вищої освіти, пов'язана із цим явищем нагадує рефлексивну реакцію на подразник.

2. Аналіз демонструє зменшення сектору науки вищої школи. Вища освіта залишилася по суті у певному ступені ізольованою від сучасної науки. Це призвело до падіння якості освіти у важливих прикладних галузях, оскільки зміст освіти не відповідає сучасним науковим досягненням і сучасним технологіям.

3. Вища школа України є достатньо закритою системою, слабо пов'язаною із інтересами та потребами ринку праці. Формування державного замовлення здійснюється без врахування стану економіки і перспектив соціально-економічного розвитку. Залучення роботодавців до системи до останнього часу стримувалось жорсткою бюрократичною системою управління, як на рівні держави, так і на рівні управління великими університетами.

4. Національна системи вищої освіти достатньо скромно інтегрована у світовий науково-освітній простір.

5. Підсистема державного управління вищою освітою об'єктивно виявилась недосконалою. Багато ініціатив щодо застосування різних інструментів управління національною системою вищої освіти не дали очікуваних результатів.

У цьому плані можна навести приклади невдалих ініціатив щодо селективної підтримки університетів – ініціатива щодо надання статусу національного вищим начальним закладам призвела до масовізації цього статусу, Ініціатива дослідницьких університетів через вади із державною підтримкою була нещодавно скасована відповідними нормативними актами.

Аналогічна доля спіткала певну кількість ініціатив щодо підтримки наукового сектору вищої освіти. Практично не працюють ініціативи щодо визначення та підтримки наукових, науково-технічних та інноваційних пріоритетів. Відмінено переважну більшість державних науково-технічних та соціальних програм, що свідчить про недосконалість чинного механізму наукового програмування. Фактично не спрацювали ініціативи щодо інституціоналізації науки: технологічних парків, наукових парків, бізнес-інкубаторів тощо.

Не спрацювали й механізми державної підтримки інтернаціоналізації вищої школи – розширення участі в залученні іноземних студентів та викладачів, академічної мобільності, ефективної участі в проведенні транскордонних досліджень тощо.

Значні проблеми також виникли у системі вищої освіти через недосконалість чинних механізмів фінансування та соціальної підтримки академічного персоналу та студентів.

Підсистема державного управління виявилась мало спроможною формувати ефективні стратегічні рішення, про що свідчить, зокрема значна кількість стратегічних нормативно-правових актів, які стали у певному ступені декоративним елементом. Значна кількість управлінських регламентів державного рівня щодо діяльності вищої школи є застарілими, у певному ступені суперечать одне одному та не відповідають деклараціям про посилення академічної свободи.

Зазначене стимулювало посилення напруги у національній системі вищої освіти України, що дозволяє робити обґрунтований висновок про продовжування накопичення кризових явищ у цій системі.

6. На жаль, політики і академічна спільнота замість об'єктивного аналізу стану традиційно заявляють про високу якість освіти, спираючись на визнання наших результатів у декількох галузях: математика, природничі науки, комп'ютерні науки тощо. Як видно із аналізу, nereформування системи в цілому може знецінити і наші локальні досягнення.

7. З прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту» створено деякі передумови для усунення означених вище та інших недоліків системи. Правозастосовча практика першого року дії Закону засвідчила неготовність значної частини академічної спільноти до роботи в умовах організаційної і академічної автономії, конкурентності. Залишається невирішеним питання фінансової автономії вищих навчальних закладів. В цих умовах потрібна чітка стратегія реформування системи вищої освіти і політична воля Президента та Уряду до здійснення реформ.

Гарні освітні системи абсорбують кращий світовий досвід та зберігають унікальні національні цінності. Тому українські університети приречені не тільки запозичувати моделі навчання американської освітньої системи, схеми фінансування схожих на нас країн Центральної та Східної Європи, але й плекати рідну мову, зберігати історію успіхів і поразок країни та виховувати справжніх лідерів європейської України.

Зміст

Вступ	3
1. Місце вищої освіти в економіці країни	6
2. Політика у сфері освіти та вищої освіти України	12
3. Система вищої освіти України	16
3.1. Типи вищих навчальних закладів	17
3.2. Структура вищих навчальних закладів	24
3.3. Структура управління сферою вищої освіти	26
4. Академічний персонал	30
4.1. Наукові та науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів України	31
4.2. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації	36
5. Здобувачі вищої освіти	40
5.1. Структура вищої освіти України	41
5.2. Контингент студентів	41
5.3. Державне замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти	45
5.4. Якість конкурсного відбору студентів	48
6. Наукові дослідження у вищій школі	50
7. Ресурси вищої школи	59
7.1. Фінанси вищої школи	59
7.2. Матеріальна база вищої школи	68
8. Зовнішні чинники діяльності національної системи вищої освіти	71
8.1. Зв'язок з іншими секторами освіти	71
8.2. Демографічна криза та проблеми вищої школи	72
8.3. Зв'язок з ринком праці	73
8.4. Вплив подій, пов'язаних з тимчасовою окупацією території України (Автономної Республіки Крим та міста Севастополя) та проведення антитерористичної операції на територіях Донецької та Луганської областей	79
9. Інтернаціоналізація національної системи вищої освіти України	81
9.1. Вища освіта України в міжнародних рейтингах	82
9.2. Академічна мобільність	87
9.3. Іноземні студенти та навчання українців за кордоном	89
9.4. Транскордонне навчання	91
Висновки	92

Наукове видання

ЖИЛЯЄВ Ігор Борисович

КОВТУНЕЦЬ Володимир Віталійович

СЬОМКІН Максим Володимирович

ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

В авторській редакції
Надруковано з оригінал-макета замовника

Комп'ютерна верстка *Жиляєвої Л.Б.*

Формат 84x60/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arial.
Обл.-вид. арк. 7,12
Наклад 300 прим. Зам. №

Парламентське видавництво
04053, м. Київ-53, пров. Несторівський, 4
Тел. (044) 272-12-61, факс 272-10-18
E-mail: editorial@parliamentpublish.kiev.ua
Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.06.2002 р.

Видруковано у